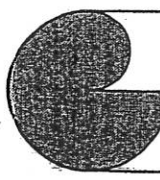

VÄLKOMMEN TILL
TINGSHUSET
&
LILLHÄRDALSGÅRDEN

Informationsmaterial
till sommarungdom

ATT ARBETA PÅ LILLHÄRDALSGÅRDEN OCH TINGSHUSET

Året på Tingshuset/gästgiveriet är 1824 och på Lillhärdaalsgården 1785. Det finns självklart olikheter mellan dessa gårdar, förutom att de inte är förlagda i samma tid men det vardagliga livet såg ganska lika ut. Här följer kort fakta om de båda gårdarna:

Lillhärdaalsgården

Gården ligger i byn Lillhärdaal i Härjedalen.

De som bor på gården är:

Kjell Herdell (f.1735) – Länsman

Christina Rolfsdotter (f.1749) – gift med Herdell

Barnen:

Karin (f.1775)

Rolf (f.1777)

Kerstin (f.1783)

Erik (f.1785)

Tingshuset/gästgiveriet

Gården ligger byn Gärde i Brunflo.

De som bor på gården är:

Olof Olofsson (f.1765) - bonde

Stina Ersdotter (f.1772) – gift med Olofsson

Barnen:

Brita (f.1800) – hon gifter sig den 12/3 1824 med Olof Olofsson

Anna (f.1804)

Olof (f.1813)

På gården finns ett gästgiveri där resande kan ta in för övernattning och mat eller få skjutsning. I husets ena del finns tingssalen där det hålls ting några gånger per år.

ATT ROLLSPELA

Jamtli historieland presenterar historia genom rollspel, d v s att alla som arbetar på området är personer som lever under den tid som gården gestaltar. Det är angeläget att du läser igenom detta material för att du skall kunna känna dig trygg i rollspelet och känna till det som är viktigt om den tid du kommer att leva i under dagarna på historieland.

Börja och tänk kring din roll när du läser materialet, vem är du och var kommer du ifrån o s v.

Historia förmedlas i allt det som vi gör, allt från kläderna till hur vi är som människor. Det är därför viktigt att komma ihåg att du lär ut historia genom:

- Det du gör och hur du gör det
- Vad talar om och hur du tilltalar
- Hur du ser ut och hur du beter dig

BARN FÖR EN DAG

Under sommaren kan barn anmäla sig till att få delta på en gård under en hel dag. Alla gårdar på Jamtli tar varje dag emot två barn per gård. De får vara med i alla de sysslor som görs på gården under dagen. Många av barnen har egna kläder med sig, har de inte det så lånar vi ut kläder till dem. De får ett tidsenligt namn och ingår som en del i familjen på gården. De kommer kl:12.00 och slutar dagen kl:16.00.

Barnen är i första hand aktörernas ansvar men alla på gården har ansvar för att de får en innehållsrik och rolig dag. Det gäller alltså att alltid tänka in barnen i de aktiviteter som är på gården. Barn för en dag lockar också med sig de besökarbarnen att hjälpa till på gården.

ATT ALLTID VARA SYSSELSATT

Det är viktigt att alltid ha något att göra, det gör att rollspelet blir lättare och att mötet med besökarna känns naturligare. Det är dessutom så att sysslolöshet ansågs förr som något skamligt eftersom personen i fråga då var lat och slarvig. Om du var piga/dräng på en gård så fick du knappast heller vara kvar på gården om du inte visar att du kunde göra någon nytta. Alla gårdarna på Jamtli speglar mer eller mindre självhushållet, d v s att man levde på det som gården/djuren/skogen gav. När det gäller Lillhärda gårdens år 1785 och Tingshuset år 1824 så är det perioder av historien då man verkligen var tvungen att förlita sig på det som gården gav. Det är därför självklart att alla måste arbeta hårt för att få det att fungera.

Din arbetsledare på gården visar dig vad som måste göras varje dag och berättar om de aktiviteter som händer på gården. Du kommer efter ett tag att kunna ta egna initiativ när det gäller vilka arbeten som behövs göras under dagen. Här följer några exempel på sysslor:

- Diska
- Sopa
- Skura
- Bära in ved och vatten
- Koka lut och såpa
- Sticka, sy, spinna
- Tvätta
- Putsa kopparkärlen
- Laga mat

Hoppas att du tycker att det skall bli spännande att börja arbeta och att du kommer att trivas med oss i sommar !

INNEHÅLL:

1. Den första delen av häftet behandlar Lillhärdal och 1700-talet
2. Den andra delen tar upp 1800-talet i allmänhet och Tingshuset/gästgiveriet
3. Den tredje delen ger en allmän information som passar båda miljöerna

Passa på och läsa alla tre delarna, oavsett vilken av gårdarna du kommer att arbeta på. Det kommer att bli till nytta för dig under sommaren !

LILLHÄRDAL 1785

By och socken

Kyrkbyn i Lillhärdal socken var en relativt stor by. Men husen låg tätt och de odlade inägorna var små. I byn odlade man säd och potatis. I söder avgränsades byn mot Sunnanå by av Härjeån. I NO var Blädjån med sina sankta områden runt Hån en naturlig gräns. Mot NV sträckte sig vidsträckta skogs- och myrmarker med enstaka fäboddar, betes- och höbärgningsland. I socknen fanns 12 byar, de största grupperade runt Orrmosjön. Ca 640 personer fördelades på 110 hemman. All jord i socknen utom prästens lott var bondeägd och skattade som skattehemman.

Kreatursskötsel var basen i ekonomin. En vanlig storlek på en djurbesättning i en gård var 1 häst, 6-8 kor, 2 ungnöt, 8 får och 6 getter. Man fick inte fram säd i tillräcklig mängd utan måste köpa spannmål utifrån mest varje år. Det för kreaturshållningen så viktiga höet måste samlas in från långt bort liggande fäbodområden.

Innevånarna företog handelsresor oftare än Svegsborna. De sålde då kreatur, ost och smör m m (se avsnitt om handel). Som komplement till boskapsskötseln var jakt på fågel och vilt liksom fångst av ren viktigt. Något myrjärnssmide idkades.

På en plats norr om Orrmo by hämtades brynen och små slipstenar i ett berg. Här hämtades också ställsten till Ljusnedals bruk. Norr ut i socknen fanns rödrandiga stenhällar i jorden. Dessa användes till murning men dög ej till eldstäder och spisar.

Socknens dialekt kan väl skiljas från grannsocknarnas. Man pratar mera vasst och hårt än i övriga Härjedalen. Och folket verkar i jämförelse med sina grannar mer buttra både i uppförande och tal. För den skull är de inte mindre redliga och välment sinnade. Möjligen är deras föreställningsvärld lite mer begränsad.

Kyrkan i byn utvidgades 1771 och fick då 11 fönster varvid den blev ljus och kunde sägas vara den vackraste i landet. Vid kyrkan fanns en gammaldags klockstapel och ett sockenmagasin. I kyrkan hölls predikan varannan söndag och vid alla högtider. Sedan 1779 bodde pastoratets (Svegs pastorat) komminister ständigt i Lillhärdal. Vid denna tid hette han Petrus Rödén (1738-1807). Rödén var från Rödön i Jämtland.

I byn fanns huvudsakligen bönder. En del av dessa hade förtroendeuppdrag av olika slag. I byn fanns också några enstaka soldater och hantverkare. Några få personer per sekel blev student vid någon högskola (universitet).

1785 fanns två människor i Lillhärdal som kunde eller skulle kunna komma att kalla sig riksdagsmän. Kjel Herdells äldre bror, Olov Eriksson (1722-1798) från Uppgården, bevistade 1771 års riksdag. I byn var han även klockare och sockenskrivare. Olov Hedenberg föddes 1756 och var 29 år 1785. Han skulle komma att närvara vid 1812 års riksdag i Örebro vid 56 års ålder.

Bland de bönder som valts av staten till länsmän före Kjel Herdell finns några särskilt kända. Pär Svensson i Grubban därför att han hade den stora äran att härbärgera Carl XI vid hans uppehåll i Lillhärdal 1686. Kjel Herdells far, Erik Kjelson (1693-1762), var länsman fram till 1760 då uppdraget gick till Kjel Herdell. Erik Kjelson var även sockenskrivare och klockare.

De som bodde på Östmon på 1780-talet var ett ledande släkte i socknen. Kjell Herdells svärfar Rolf Halvarson, var en burgen bonde och sonson till en betydande länsman. Herdells farfar, Kjell Olofsson, hade varit klockare och kyrkvärd.

De enstaka soldaterna vet man mycket litet om. 1743 fanns en soldat som hette Pär Tvång och 1822 dog en soldat som hette Olov Silver. Den sistnämnde kan ha funnits i Lillhärdal 1785 även om han inte var soldat då.

Bland hantverkaryrken återfinns man en smed, en snickare, en skomakare, en svarvare samt en pärlfiskare. 1797 hette snickaren Pär Olsson och det är möjligt att han arbetade redan 1785. Skomakaren var 1777 Erik Persson från Högen och svarvaren hette Erik Herjeström. Den något udda pärlfiskaren nämns 1765 och hette Rolv Ersson. Troligen höll han inte på med pärlfiske någon längre tid.

1717 föddes Petrus Biörnlind i Lillhärdal. Han studerade och blev 1758 lantmätare i Jämtland. Han dog 1784 (förra året).

Ting, socken- och bystämma

Härjedalen hörde under denna tid till Gävleborgs län. Landshövding var Fredrik Adolf Ulrik Cronstedt, arkitekt och målare. Landshövdingen var ganska populär efter att under 1784-85 års missväxt ha gjort ansträngningar för att lindra nöden.

Jämtland och Härjedalen bildade tillsammans en domsaga. Häradshövding över hela domsagan åren 1774-1787 var Johan Johansson Wasell. Härjedalen var en lagsaga som sedan 1729 var delad i två tingslag - Hede och Sveg/Lillhärdal. Efter 1770-talet kallas Sveg/Lillhärdals tingslag enbart för Svegs tingslag.

Landsting hölls i Sveg under ledning av landshövdingen, men det inträffade inte så ofta. Däremot hölls två häradsting för Svegs tingslag om året. De hölls vid kyrkan i Sveg men flyttades var tredje gång till Lillhärdal. De inföll under höst och vår på vinterföret. Eftersom det var så få mål i Härjedalen höll tingen på kortare tid än vad som var vanligt. De brukade klaras av på 2 dagar. Häradstinget behandlade juridiska och ekonomiska ärenden. Häradet hade en böteskassa, utgjorde tiggeridistrikt, svarade för häradsböter och hade politisk betydelse eftersom man sände deputerade till riksdagar och möten.

I den kyrkliga indelningen hörde Lillhärdal socken till Svegs pastorat. I Härjedalen fanns två pastorat. Hela Härjedalen bildade ett fögderi och ingick i Jämtlands södra prosteri.

Kyrksocknarna kom tidigt att vara ett starkt beslutsområde för bondesamhällets angelägenheter. Socknens förvaltningsmyndighet bestod av prästen och kyrkvärdarna men i alla viktiga frågor måste de inhämta sockenmännens bifall och årligen ge dem en redovisning.

Vid nya tidens början hade sockenstämman ändrat karaktär från att vara benämning på mötena på kyrkbacken om söndagarna då man spred under rättelse, skaffade bevismedel för att en viss tillsägelse eller ett rättsförhållande kommit till stånd, till att vara en sammankomst skiljd från dessa kyrkbacksmöten.

Sockenstämma

Sockenstämmans uppgifter var från början rent kyrkliga. Den skulle besluta om kyrkans inkomster och utgifter, om kyrkobyggnaders och prästgårdars underhåll och uppförande samt se till att kyrkotukten upprätthölls. Vid stämman träffades överenskommelser om tionden m m mellan allmoge och präst. Rättighet och skyldighet att delta i stämman hade alla inneväanare i socknen. Under 1700-talet kommer de icke kyrkliga ärendena att uppta större plats vid stämmorna. Kungliga skrivelser upplästes och förklarades av prästen, hushållningsärenden och jordbruksfrågor blev vanliga. Man fattade också beslut om den lokala sjuk- och fattigvården, om broars byggande, vägars underhåll och om skötseln av gemensamma skogar. Förhandlingarna vid sockenstämman leddes av församlingens kyrkoherde. Han biträdades av de s k sexmännen.

Från 1700-talets mitt blev bystämmor vanliga. Ett visst självstyre och en organisation för gemensamma åligganden har förstås funnits tidigare. Från 1742 antas en mönsterbyordning som i något olika, förändrade former kommer att genomdrivas av energiska landshövdingar i de olika länen. Bystämman reglerar utnyttjandet av den gemensamma egendomen. I spetsen för byalaget stod en ålderman, även kallad byfogde.

Några spår av en byorganisation med interna överenskommelser och gemensamma åligganden finns inte i Jämtlands län före 1819. Men det måste ha funnits tillfällen då bönderna träffade muntliga överenskommelser om t ex fisket och betet, skötseln av byns fattiga o s v. Vissa sysslor har man varit skyldiga att uträtta i turordning. I Härjedalen hade dock både bystämma och sockenstämma en mycket svag ställning.

ÅRET 1785

Vad man i Lillhärdal visste och tänkte om världen utanför Härjedalen är svårt att bedöma.

Nyheter fick man genom kungörelser från predikstolen, genom ryktesspridning, genom flygblad och genom tidningar (men vem i Sveg eller Lillhärdal hade tidning???)

Om ni försöker läsa in historiskt stoff från tiden så tänk på att sluta 1785. Man vet ingenting om vad som händer efter sommaren 1785. Man är lika ovetande om franska revolutionen och Gustaf III:s ryska krig som vi är om vår framtid. Det förrevolutionära, hierarkiska samhället är det enda som är känt för dessa människor, och de kan inte ens ana någon annan samhällsform. Och vi kan gissa att man kände bättre till tidens konungar och drottningar än man kände de händelser och gestalter som lyfts fram av den moderna forskningen.

Europa

Det dominerande och kulturellt ledande landet i Europa är Frankrike (jfr USA i dag), som för tanken till lyx och rikedom. Konung Ludvig XVI regerar, och politiskt är Frankrike den stormakt som i över ett århundrade stått Sverige närmast. Tänk också på franskans ställning som allmän-europeiskt högreståndsspråk.

Kejsaren heter Josef II - eller kanske minns man ännu hans mor, kejsarinnan Maria Teresia och glömmet att hon har varit död några år.

I Preussen regerar ännu Fredrik II, bror till den svenske kungens (nu avlidna) mor, drottning Lovisa Ulrika. I England heter kungen Georg III.

Ryssland under kejsarinnan Katarina II upplevs som ett hot av länderna i Europa, inte minst i Sverge, och har nyligen stärkt sin ställning genom ständiga krig mot Turkiet och genom Polens första delning (1772). Många menar att utan Gustaf III:s statsvälvning 1772 hade detta öde också kunnat bli Sveriges.

En nyhet som man kanske talar om är de nordamerikanska koloniernas uppror mot England som just har slutat med att de vann sin självständighet genom freden 1783. Sverige, Ryssland, Danmark och andra europeiska stater har under kriget agerat mot England genom det "väpnade neutralitetsförbundet" (1780), avsett att hindra Englands kaperier och övergrepp mot den fria sjöfarten. (Frankrike och Spanien har på koloniernas sida fört krig mot England).

I Danmark-Norge heter kungen Christian (VII) (1766-).

Sverige

Gustaf III är nu 39 år, och 13 år har gått sedan statsvälvningen 1772, då vi fick en ny regeringsform. Genom myntrealisationen 1777 har landet åter fått ett stabilt mynt efter frihetstidens inflation. Vi har nu silvermyntfot

och i stället för daler och öre räknar vi i riksdaler = 48 skillingar = 12 runstycken. (Ministern bakom denna myntrealisation och andra reformer är friherre Johan Liljencrantz, f 1730). Politisk stabilitet råder efter frihetstidens partifejder. Reformerna har införts, bland annat har dödstraffet avskaffats för ett stort antal förbrytelser och tortyr har förbjudits.

Utåt har landet återvunnit sin självständighet och fred råder. Kanske talar man om den nya starka flottan och om de stora arbetena som har gjorts att Sveaborg nu är Nordens starkaste fästning. Det kan behövas, för Danmark-Norge och Ryssland är sedan gammalt allierade, och deras agenter försöker underblåsa oppositionen i Sverige (däremot känner man säkert inte till Gustaf III:s egna, hemliga planer på anfällskrig mot Norge alt. Ryssland).

Men Sverige har vänner också: Som gåva av franske kungen har vi 1784 fått ön S:t Barthélemy i Västindien. Stora förhoppningar knyts till de vinster vi ska göra på Västindienhandeln. En del av denna handel är neger-slavar från Afrika.

Ändå är det inte lugnt i landet. Klagomålen börjar bli allt flera. Det är dyrtid, och penningvärdet börjar på nytt att urholkas. Rykten går om stora utländska lån till kronan. 1780-talets svåra missväxter gör det lätt att klaga över kungligt slöseri med byggnadsverk, nöjen och utländska resor (Italienresan 1883-84, då den svenske konungen och kejsar Josef II på julaftonen gemensamt besökte Peterskyrkan och påven i Rom).

Det som väcker mest debatt är att riksdagen 1772 förbjudit husbehovsbränningen. Allt brännvin måste köpas från kronobränneriet i Strömsbro utanför Gävle (i Jämtland från kronobränneriet i Sundsvall). Straffen mot allt talrikare fall av lönnbränning skärps alltmera. Allmogens brännvinsredskap tas i beslag och förstörs.

1772 års regeringsform: Konungen styr landet, men måste höra rådet. För att stifta lag och införa nya skatter eller öppna anfällskrig måste han ha riksdagens samtycke. Men riksdagen sammanträder endast på konungens kallelse. Den enda riksdagen efter 1772 har varit 1778 års riksdag.

Kungafamiljen: Gustaf III 39 år, hans danskfödda drottning Sofia Magdalena 39 år (född 3 juli 1746), kronprins Gustaf Adolf 7 år (ännu en prins, f 1782, dog vid ett års ålder).

Konungens syskon: Carl (hertigen av Södermanland), Fredrik Adolf (född 18 juli 1750, sedan 1782 bosatt på Tullgarn), Hedvig Elisabeth Charlotta.

Härjedalen

Härjedalen hör till Gävleborgs län (= nuv. Gävleborg + Härjedalen, till 1762 ingick också nuv. Västernorrland + Jämtland i länet, då blev dessa Västernorrlands län).

1781 fick vi en ny landshövding, greve FAU Cronstedt (Fredrik Adolf Ulrik, son till arkitekten, överintendenten Carl C, även FAU var utbildad arkitekt). FAU Cronstedt är mycket populär i länet, genom sitt folkliga sätt och sin förståelse för folks problem, och nu vid 80-talets mitt säkert inte minst för sina insatser under de nyss förflutna nödåren.

Också Cronstedts företrädare i ämbetet, greve Nils Philip Gyldenstolpe, kan finnas i färskt minne p g a sin resa genom Härjedalen 1777. (Reseberättelse i Jämten 1960).

Närmast under landshövdingen står kronobefallningsman (=fogden) i Sveg. Han heter under denna tid Pehr (Peter) Graan. Fögderiförvaltningen i Sveg utvecklade sig tidvis till en "länsstyrelse i miniatyr". (Om Graan, se Modin samt JHH IV s 120, 125, 186, 351).

Rättsligt och kyrkligt hör landskapet däremot ännu samman med Jämtland. Jämtland-Härjedalen bildar en domsaga under häradshövdingen Johan Wasell (i Brunflo). (Också W:s fader hade haft samma tjänst).

Biskopen sitter i Härnösand. Biskop Erik Hesselgren visiterade Sveg 1781 -något man säkert minns. Härjedalen är delat i två pastorat, Hede och Sveg. Till Svegs pastorat hör annexförsamlingarna Lillhärdal, Älvros och Överhogdal (Linsell har fått kapell men är ännu inte egen socken). Till Hede hör Vemdalen, Storsjö och Tännäs samt Ljusnedals bruksförsamling.

Landsting hålls på landshövdingens kallelse (senast 1767 och 1777).

Häradsting hålls i pastoratet höst och vår, i regel då vinterföre råder. Var tredje gång är det i Lillhärdal, annars i Sveg.

Prosteting hålls i stället för sockenstämma. (Jfr Kyrkohistorisk årsskrift 1945 s 110 ff, Beltzén).

Länsmän finns fyra i Härjedalen, i Hede, Sveg, Lillhärdal och Överhogdal.

Ståndspersonerna är få, likaså torparna. Nästan alla i landskapet tillhör böndernas hushåll. Adel saknas helt. Som ståndspersoner räknas prästerskapet, de fåtaliga ämbetsmännen samt ledningen vid Ljusnedals bruk. Frånsett bruksförsamlingen är Härjedalen ännu 1785 ett bondeland, där 1700talets många nyheter satt få spår.

Den enda händelse som under senare tid väckt större uppståndelse är det s k Lillhärdalssvärmeriet (se d:o), som Kjell Härdell verksamt bidragit till att bekämpa.

HÄLSNINGS- OCH TILLTALSORD

Man skulle alltid hälsa när man mötte någon ute, även om man inte kände personen ifråga. Man sade *Guda, Guaffta, Gukvelld* eller *Guss fre* (=Guds fred). Svaret på denna hälsning blev *Gusinn* (=Gud signe) eller *Guss fre igänn*. Det var de äldsta familjemedlemmarna som skulle besvara hälsningen om flera var närvarande. Flickorna neg och pojkar tog av mössan och bockade när de hälsade.

I Lillhärdal duades ganska allmänt enligt Högman och Hülphers. Såväl till äldre som föräldrar sas Du. Herrskapsfolk kunde dock tilltalas genom omskrivning i tredje person (*Vill han ha sig lite till livs?*) eller användande av titel (*Vill länsman ha sig lite till livs?*). (På Jamtli kan det vara lämpligt att använda detta senare tilltalsätt gentemot besökarna eftersom det känns ålderdomligt och på så sätt ger den rätta tidsatmosfären - säger vi Du känner de inte samma skillnad i tid.) Ett vanligt uttryck i Lillhärdal var ordet: "*sjeddu*" (ser du) som användes både när man tilltalade en och flera personer - 1700-talets "you know"!

När man kom på besök i en gård stampade man ordentligt på förstubron eller fumlade högljutt med dörrklinkan för att ge sig till känna. Så klev man in och hälsade: *Guda och guss fre!* Till svar kunde det ofta låta: *Guda ijänn å gussinn! Jaså ere du som e ut å går? Kom in å sitt!* Innan man bjöds in på detta sätt fick man förbli stående alldeles innanför dörren. Ju yngre man var desto längre fick man stå kvar (dock utan att spotta - en väluppfostrad lillhärdalspojke spottade först sedan han blivit konfirmerad). När man blivit inbjuden att sitta skulle man alltid ta plats på ett säte nere vid dörren. Där skulle man sedan sitta en bra stund och prata om ditt och datt innan man kom fram med det egentliga ärendet. "*Ä du ut och njut av goväre*" kunde vara en vanlig kommentar och sedan följde småprat om väder och skörd Dröjsmål hörde till god ton. Ofta lät det: "*Männ je tjämm dåkk te besvär! Man skull da itt sitt*". Det hörde till att det skulle krusas och trugas. Så småningom kunde man bli bjuden fram till bordet för att få någon gästning och gärna en sup också. "*Sätt deck me bolan å få deck nått i magen*".

Mössan hade man på både ute och inne. Undantag gjordes vid måltiderna. Naturligtvis tog man också av mössan i kyrkan och likaså inför prästen och överhetspersoner.

Barnen fick ofta springa småärenden, som man utträttade direkt vid dörren utan att sitta ned (tänk på att telefonen inte existerade!). Man kom t ex med en burk i handen för att få "tjätte" till ny tjockmjölk, man skulle låna något eller bara hälsa något ifrån föräldrarna. Det finns säkert ingen som vuxit upp i Jämtlands eller Härjedalens landsbygd som inte som liten blivit skickad till granngården för att låna "rumpdraget" (practical joke). Sedan var det upp till den vuxne som tagit emot budet att se till att barnet kom hem med något i handen, helst något riktigt dråpligt.

Barnen uppfostrades till att ö h t inte prata med äldre besökare annat än på direkt tilltal, men man satt gärna med och lyssnade. Kom någon på besök var det vanligt att hela familjen visade artigheten att komma och hälsa och ägna den besökande en stund. Barn och ungdomar var lärda att alltid visa äldre människor stor respekt i både tal och sätt.

Man tog inte ofta i hand, bara om det kom långväga och fint främmande. Handslaget var mera en juridisk handling. Man avslutade ett avtal eller ett köp med att ta varandra i hand.

JORDBRUK OCH BOSKAPSSKÖTSEL I HÄRJEDALEN UNDER 1700- TALETS SLUT.

Sammanställningen bygger i huvudsak på

Schissler "Herjeådalens Hushållning" 1750-60.
Rissler "Anteckningar om Jemtlands län".
Hagström "Jemtlands oeconomiska beskrifning", 1749.

Ekonomiska beskrivningar och reseberättelser från tider som dessa, är dock ibland motsägelsefulla och måste tas med en nypa salt, då de ju ibland är skrivna i propagandasyfte och av utomstående betraktare.

Olof Högman ger i "En härjedalsbok" mycket personligt och insatt en beskrivning utifrån sin egen uppväxt och familj på gården Högen i Lillhärjedal, en granngård till länsman Herdells. Dock, här är tiden framme vid 1800-talets mitt.

Sam Oven Jansson: "Måttordbok" ger mycket kött på benen beträffande krångliga termer.

Klimatet

Klimatet i Härjedalen är hårt och gör jordbruket riskabelt. Skörden blir ofta dålig och grödan skadad, och säd måste på en del håll årligen köpas.

Jorden är bördig men stenig. Svartmyllan är god medan leran är klen. Man gödslade med spillning uppblandad med hackat granris och myrjord. Sandmarker har hitills legat orörda, då de är mer blottställda för frost. (De som inte ligger mot väster kan besås vart tionde år ibland sågs det).

Avkastningen tycks ha uppgått till 5-8 kornt, normalgoda år. Enligt en uppgift är säden ofrusen endast vart 15:e år (?). (Svartfrusen säd smakar sämre än söndermalen bark. Även i goda år blandas sådor, agnar och barkmjöl med i mjölet. Detta kan bero på både god hushållning och smakens tillvänjning vid det beska). Det bästa kornet sparades till utsäde.

Boskapsskötseln "drives med idoghet och fördel" och tycks vara väl utvecklad. Uppgifter förekommer om stor avsalu årligen av kreatur, smör och ost.

Åkerbruk

Tvåskifte var brukligt, dvs halva arealen såddes och halva lades i träda. Ibland såddes säd i två år och åkern lades i träda det tredje. På trädan kunde ibland sås ärtor. Trädet kördes annars två gånger/sommar, dels kort efter midsommar, dels i Balsmässtiden.

Gräsvallar övergick ibland i lindor, dvs självsådda ängar. Trädorna var för det mesta steniga och betades ibland av får och svin.

Få äger plog. Harv, som i alla hörn ledar sig, och årder är vanliga redskap.

Stenrösen låg tätt, endast 15-20 alnar emellan. Dessa samlade snö som smälte sent och gjorde jorden sur och säden svag.

En del tvångsdikning och stenkörning pålades allmogen av landshövding Örnsköld men detta tycks ha runnit ut i sanden i och med hans avgång.

För vårsädet gödslades på första snön och för höstsädet om sommaren. Gödseln uppblandades med sönderhackat gran- och tallris samt gyttja från myrar och kärr.

Åkern uppkördes med årder (eller eventuellt plog), kornet såddes i den öppna fåran och nedharvades med åkerharven. Därefter vältades åkern eller så hackade man sönder större klumpar för hand. Sådden skedde i april-maj och tog en vecka varefter ca 14-15 veckors mognad krävdes.

Före 1780 var tiondet en årlig skördeuppskattning men därefter en fast avgift. Denna reform skedde med allmogens medgivande och gav antagligen en skattelättnad.

Före reformen hade nämligen en tid provats en metod där den som gjorde den årliga uppskattningen hade del i det indrivna tiondet.

Missväxt

1739-42, 1764-65 och 1771-72 var svåra missväxtår att minnas.

1781 var likaså ett svårt år. 1782 hade en sträng och snörik vinter men 1783 skedde en återhämtning.

1784 blev det värsta året i mannaminne, dvs sedan 1742, med kall sommar, omogen säd som frös redan 26 augusti, 2 september och 9 september. 16 september frös allt som stod oskuret.

1785 är ett hjälpligt år. Kall och kort sommar ger dock inte så gott resultat som väntat. (25 september kommer två dagars snö och stark blåst). Stora hjälpinsatser från kronan måste sättas in under sommaren 1785.

En del spannmål fås som lån på sedvanligt vis. En del måste även ges som gåva, något som aldrig förut skett.

Spannmål

Utsädet på de enligt skattelängden nio största gårdarna, med en storlek på 3-9 trög, uppgick till 14-28 kappar. Till ett helt hemman räknades två tunnor utsäde.

Sädens mognad beror på tjänligt väder i röt månaden och vacker höst i september. 14 dagars värme med ljumma nätter i augusti påskyndar mognaden. Efter 3:e september vinnes ingen mognad.

Skära användes i stället för lie eftersom stubben blir längre och detta ger bra gödsling.

Det norrländska klimatet sägs ge vete och råg tunnare skal och vitare kärna.

Korn

är den absolut vanligaste grödan som hela ekonomin bygger på.

Råg

Höst eller vinterråg såddes i mindre skala på svedjeland men eftersom det fanns mest tall i skogen blev svedjorna dåliga. Svedjorna blir bättre om där vuxit gran.

Havre

nämns ibland men tycks vara ovanligt.

Skörd

Männen mejade och de övriga band fram till dagens slut. Andra dagen uppsattes gårdagens kärvar på snesor. Detta pågår fram till frukost, därefter fortsätter mejande och bindande. Skörden sker när säden mognat, ca 12-15 veckor efter skörd dvs ungefär i augusti (-september). Mer om skörden finns att läsa i Högman, "En Lillhärdbok" sid 114 ff

Tröskning

Man tröskade allmänt med slaga. En eller annan hästdragen tröskmaskin tycks dock ha börjat användas.

Männen slår med slaga, kvinnorna risslar, sållar och kastar säden. Arbetet är svårt, tungt och ansträngande och det är besvärligt att hålla takten. Arbetet började ofta vid 3-4 tiden på morgonen. Enligt en uppgift pågick tröskningen ibland hela vintern eftersom man tröskade vad som för tillfället behövdes i hushållet.

Med slagan slås säden lös från axet. Risslingen avskiljer halmstrån och andra större föremål.

Inför kastningen samlas all säd i en hög i logens ena ände. Med ett sop-skyffelliknande redskap kastas säden till motsatta sidan och faller i olika högar pga sin egen tyngd.

Stridsäden som är tyngst flyger längst. Slösäden hamnar i mitten och agnarna närmast kastaren. Stridsäden sållas och ger vid ytan sämre kvalitet som tillsammans med det bättre av agnarna blandas med slösäden. Den bästa säden användes oftast till utsäde kommande år.

Uppgifter finns om att även bark tröskades.

Övriga grödor Lin

Om linet sägs att det trivs dåligt. Landshövding Örnsköld med fleras försök att sprida linet i Jämtland nådde inte hit. Härjedalen hörde till Gävleborgs län.

Hampa

Sås av inhemskt frö på samma åker år efter år. Propaganda förs för bl a livländskt frö. Även hampan "trivs mindre väl i Härjedalen".

Potatis

Potatis nämns i många sammanhang men tycks ha varit rätt exklusiv. Många har försökt att införa den men den väntas inte slå igenom förrän efter 1780-talets nödår.

Humlegårdar

De flesta vårdar sig om humlen, och det finns skyldighet enligt lag att hålla humlegårdar på varje hemman. Humlen håller borta mask på buskar och växter.

Köksväxter

Kryddgårdar finns hos en del ståndspersoner. Kål och rötter planteras endast få.

Grärtor

Dessa såddes sparsamt på trädsgärdet i Härjedalen. De var köldkänsliga.

Bete

Dåliga myrar och floar, ljunghedar och skogsmark nyttjas som bete. Även fjällsidor med rönn björk och gran. Dessa områden ger bättre bete.

Korna går ibland 3/8 mil dagligen för föda.

Slätter

Stor mängd änges och hårdvallsslätter och starrmyrar. Dessa bärgades ibland endast vart 4:e år. Slättermarken låg ofta 2-6 mil bort från gården och mycket arbete gick åt till hemforslandet. Slättermarkerna gödes av fåbodspillningen varje år, genast om hösten. Slättern påbörjades måndagen efter tredje böndagen (mitten av juli) med myrslätter i ca en vecka, därefter ängena. Detta tog tillsammans ca en månad. Sedan gick man hem och slog inägor m m. Därefter vidtog skörden och sedan mera utslätter vid behov. Männen slår och hässjar, kvinnorna räfsar. På morgonen innan daggen gått ur gräset kan även kvinnorna hjälpa till att slå. Höet vinterförvarades på skogsängarna i lador och på myrarna i vinterhässjor.

Mer om slätter i Högman, "En Lillhärdbok", sid 113 ff.

Lövtäkt

Mellan midsommar och myrslätter skulle en del av lövtäkten utföras. I övrigt skedde den huvudsakligen under sensommar och förhöst. Sälg var lättrepat men asp var värdefullare och svårare att repa. Rönn måste plockas. Björk skars och bands till kärvar som hässjades och kördes hem på vinterföre.

Mossatäkt

Denna kom efter lövrepningen.

Vitmossa plockades för hand medan gråmossan rivs med "mosshärva" (en räfsa). Lassen gjordes på plats och hemförslades vintertid.

Enligt en annan uppgift sägs: Vitmossan växer på "skalloga berg" med gles skog. Den är mörkt grå och har slingrande rötter och är ungefär 1/2 aln hög. Den tages med spade i skärvor om 1 alns längd och 1/2 alns bredd. Dessa torkas och hemforslas vintertid. (Osäkert är om de olika mossarternas identitet).

Tallbark

Den togs på försommaren. Man högg ner trädet och skalade av barken som sedan rensades och hässjades.

Den kunde sedan tröskas och användas att dryga ut mjölet.

Veden togs till eldning

Ved

Höggs med yxa. Stocksågen är ännu okänd.

Skogen användes i huvudsak till husbehov. Ingen avsalu förekom.

Övriga skogsarbeten: se Högman, "En Lillhärdbok", sid 110 ff.

NÖDÅR

I Härjedalen var man van vid att skörden slog fel. Det inträffade ganska ofta på grund av klimatet. De värsta missväxterna inträffade emellertid 1739-42. Myndigheterna måste då trots pågående krig försöka mildra följderna. Trots detta måste många lämna sina gårdar och dra till Norge eller angränsande landskap på grund av total brist på föda. 1771 var det missväxt, 1777 och 1778 svagår, men 1779 var ett ovanligt ymnigt skördeår. 1781, 1782 och 1783 var det sämre årsväxt och 1784 inträffade en mycket svår missväxt fullt jämförbar med den 1742. Det var en kall sommar, nätterna mot den 26 augusti och 2 och 9 september frös den omogna säden. Den 16 september frös allt som stod oskuret. Det var ett mycket svårt år och knappast någon hade eget utsäde att ta till när våren 1785 kom. Genom myndigheternas försorg kunde bönderna låna säd till utsäde som skulle lämnas tillbaka när skörden var bärgad. Vissa hade också tur att få utsäde som staten skänkte och som således inte behövde betalas tillbaka. Naturligtvis oroade man sig mycket för skörden 1785 eftersom resurserna genom de tidigare dåliga skördarna under 1780-talet var körda i botten. 1785 var ett relativt sett bättre år.

Känsligast för frost är ärtor. Korn och råg är något tåligare. Av stor betydelse under nödåren var handelsresorna och gränshandeln med Norge. Härjedalen hade inte ens under goda år tillräckligt stor produktion av spannmål. Det märks också i kostvanorna där mat lagad av säd var mindre vanlig än sådan tillagad av t ex mjölk, kött och fisk.

För att dämpa verkningarna av missväxterna försökte myndigheterna lägga upp spannmålmagasin. Men organisationen verkar inte ha fungerat tillfredsställande. Man förbjöd också hembränning temporärt under dåliga tider. Från 1776 lades brännvinstillverkningen under kronan och då försågs Jämtland/Härjedalen med brännvin från kronobryggeriet i Sundsvall.

Härjedalska

Liksom andra landskap har även Härjedalen en rad olika dialekter. Ofta kan man märka dialektvariationerna från by till by. En gammal geografisk indelning, förorsakad av de stora skogsområdena väster om Hede har också i någon mån bidragit till variationer i dialekten. "Ovaskogsingen" (ovanför skogarna boende), d v s väster om Hede boende, har en mera norskinfluerad dialekt än "utaskogsingen" (de nedanför skogen boende).

Ur ordlistan:

Verb:

falla = dächte
hoppa = håhpe
plocka = flöhke
sova = sovvo
titta, se = sjä

gråta = grine
mjölka = mjólke
skrika = huje, rämje
springa = kute
äta = ætæ

Substantiv:

flicka = jänte
hammare = hómâmôr
lada = lôdô
pojke = pök
stuga = stuggu

Gård = gål
ko = ku
ladugård = fjös
räfsa = rive
yxa = ôx

Adjektiv:

dum = stôrô
mörk, hemsk = kumlejen
osnygg, okammad = flurô
respektingivande = ôgôsæm
fin, vacker = snåp

långsam = sefærlejen
oskicklig = fâhäv
otrevlig = dentlôs
snabb = flöt
tafatt = tômlô

i morgon kväll = i môrgåkvæld
ha tid = hô ståndæn

i morse = i môrgånst
skrämna skator = tjæse sjöræ

När man omnämner kvinnor sätter man ett a före namnet: a Brita, a Ingeborg, o s v. Vid nämnande av män sätts ett n framför namnet: n Olle, n Pär. Man märker att "a" i regel betyder hon, henne och "n" han, honom. Däremot i dativ, om man ger åt någon, blir det tvärtom, t ex: åt n Brita, åt a Olle.

Personliga pronomen:

jag, mig = jä, mä
du, dig = du, dä
han, honom = hænj, hônôm
hon, henne = ho, hinji
det, sig = dæ, sæ
vi, oss = mö, ôss
ni, er = dô, ehk
de, dem = dôm, dôm

Räkneord:

1. en, eht
2. tvo
3. tri
4. fyre
5. fæm
6. säx
7. sju
8. åhte
9. niji
10. tiji
17. söhtja
18. æhtja

Pluralbildning av substantiv är relativt enkel. De allra flesta maskuliner och femininer ändas i flertal med æ. T ex: karl, karlar = kær, kæræ. Lie, liar = já, jáæ. Gumma, gummor = tjäring, tjäringæ.

Obetonat e i slutet av substantiv försvinner vid flertalsböjning. Ex. räfserska, räfserskor = rakstre, rakstræ. Gubbe, gubbar = gôbbe, gôbbæ. Bagge, baggar = bækre, bækreæ. Klocka, klockor = klôhke, klôhkæ.

Några maskuliner och femininer får pluraländelsen "er". Ex: tand, tänder = tönj, tänjer. Fot, fötter = = fot, föhter.

Neutrer får ofta ingen flertalsändelse. Ex. ladugård, ladugårdar = fjös, fjös. Spö, spön = spô, spô. Många neutrer får ändelsen a. Ex: öga, ögon = ôge, ôga. Minne, minnen = minje, minja.

Sammanfattning:

Maskuliner och femininer får ändelserna æ eller er medan neutrer får ingen ändelse eller a. Några substantiv får enbart ändelsen r. Ex: lada, lador = lôdô, lôdôr. Stuga, stugor = stuggu, stuggur.

Ordspråk:

Dæ n iht ha i huvvue ha'n i fotôm.
Bähter gå n krok än blöte si brok.

KORT OM VÄRLDEN UTANFÖR JÄMTLAND

Efter det att kung Gustav IV Adolf avsatts i en oblodig statskupp i maj 1809 skrev hans farbror, Hertig Karl, under regeringsformen och kröntes till kung. Karl XIII var barnlös och adopterade Napoleons marskalk, fursten av Monte Corvo, Jean Baptiste Bernadotte som tronföljare den 21/8 1810. Kronprinsen fick namnet Karl Johan. Han blev år 1818 Karl XIV Johan och regerade till 1844.

I Finska kriget (1808-1809), förlorade Sverige Finland till Ryssland. Det var från början en fransk-rysk pakt som låg bakom kriget. Ryssarna skulle tvinga svenskarna att ansluta sig till en allians mot Storbritannien. Men då svenskarna vägrade gick den ryska armén över gränsen till Finland i februari 1808 gick.

1814 förenades Sverige med Norge efter den framgångsrika gemensamma kampen mot Napoleon 1813-14. Vårt år, 1824, är Sverige i union med Norge.

Europas befolkning ökade kraftigt under 1800-talet. Samtidigt som födelse-talen steg, minskade också mortaliteten. Esias Tegnér har myntat uttrycket **"Freden, vaccinet och potäterna"**, och med det angivit tre orsaker som gjorde befolkningsökningen möjlig. Freden - Tiden mellan Napoleonkrigets slut 1815 och första världskrigets utbrott 1914 var mer fredlig än de närmast föregående och efterföljande perioderna. Åtminstone en slags dödsorsak försvann.

Vaccinet - Intresset för hygien, sanitära åtgärder och förebyggande hälsovård ökade starkt under upplysningstiden. Detta inverkade positivt för medellivs-längd och folkmängd. Det i det här sammanhanget betydelsefulla vaccinet var smittkoppsvaccinet. Den engelske landsortsläkaren Edward Jenner tog fram det omkring 1800. Potäterna får stå för en bättre och säkrare tillgång på livsmedel.

Som en följd av folkökningen, och flera missväxtår vid 1800-talet början, startade år 1817 Hushållningssällskapet på myndigheternas initiativ, för att verka för en utveckling av jordbruksnäringen. Den på 1700-talet påbörjade och avbrutna avvitrningen togs även den upp under samma tid och av samma orsaker. Då kronans utmarker skiljdes från byarnas samfälligheter, styckades det av områden för nya hemman, vilket i sin tur gav möjlighet till försörjning för fler människor.

(Litteratur: Nilsson Christer. Folkets farsoter och kungars krämpor.)

HUR MAN HÄLSAR OCH TILLTALAR VARANDRA

Vi som arbetar i gårdarna:

Den som kommer säger *Guds fred*.

Den andre svarar *Gu'sinn* = Gud signe

Turisterna, som ofta inte säger något alls, säger vi *Guds fred, välkomna*, osv.
När de går säger vi *Gud sign*".

Småpigor och drängar bör lära sig att hälsa med dessa ord, samt att niga eller bocka för vuxna. Pojkar tar alltid av mössan inomhus.

Stina tilltalas *mor* av pigorna och *Stina* av systemen och Olof.

När man pratar om Stina och Olof kan man säga *gästgivarmor* och *gästgivaren* (gäschivarmor, gäschiverska och gäschivarn')

När Olof pratar om Stina kan han gärna kalla henne *keringa*, *keringa mi* = frun, min fru. Detta är absolut inte förklenande. Likaså kan Stina kalla Olof *gubben* eller *gubben män*.

Man knackar inte då man går in till en granne, man står vid dörren och trugas att sitta. Man sätter sig då vid dörren. Sedan måste den som kommer trugas att äta och dricka.

TVÄTT

Ett par gånger om året, vår och höst, hade man stortvätt. Tvätten brukade samlas i ett härbärke, Man höll isär vittvätt och s k "randkläder" (kulörta plagg) som tvättades var för sig. Helst tvättades när månen stod i ny, ej i nedan - då blev tvätten grå. Sommartid fraktades tvätten till en sjö eller en å. Vintertid höll man till i ladugården.

Blötläggning:

Tvättgodset lades i blöt senast kvällen innan. Plaggen lades i tvättsår med kallt vatten. Vattnet skulle vara mjukt. Hellre körde man långa vägar efter bra sjövattnen än använde kalkhaltigt brunnsvatten.

Efter blötläggningen fick tvätten självrinna över en klappstol av trä.

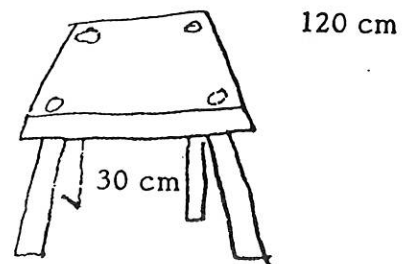
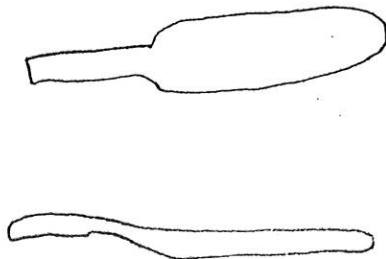
Nu måste man "gnuugg" kläderna. En mindre del lades i en mindre träbalja och övergjöts med lutblandat vatten. Ett plagg i sänder gnuggades duktigt mellan händerna. Smutsfläckar smordes in med såpa. C:a 1890 började tvättbräda komma. Det första var av trä, senare kom fabriksgjorda av valkad zinkplåt. De fick ingen större spridning. Många ansåg att de slet för hårt på kläderna.

Lutkokning:

Efter gnuggningen skulle tvätten under ca en timme kokas i lut. Hela tiden rörde man om kläderna i grytan (kopparkittel eller murpanna). Man fick koka tills kläderna slutat "pösa" och sjönk ned i kokkärlet. (Ömtåligare kläder tvättades i varm, ej kokande svag lut. Hellylle i hett vatten med såpa. Yllet sköljdes utan klappning). För nedtryckning av tvättgodset under lutkokningen användes en tråkäpp med långt skaft.

Klappning och sköljning:

Den lutkokade tvätten kördes nu i ett kar till en klappbrygga vid en sjö eller å. Kunde också göras ett kar vid brunnen. Klappningen kallades "klaapp klea". Till hjälp hade man ett klappträ och ett klappsäte "klappstoln".

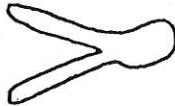
(av björk eller gran)

Så lade man ett hoprullat plagg på klappsätet och började banka på det med kraftiga tag, samtidigt som man vände plagget hit och dit, upp och ned. Då och då sköljde man det i vatten. Minst 3 ggr skulle detta göras. Därefter lades plagget i en så med kallt rent vatten, där det kunde ligga upp till ett dygn. Vattnet byttes under tiden 3 gånger. Därpå följde vridningen "vriinga" som gjordes med blotta händerna.

Torkning:

Vanligast var att kläderna breddes ut på gräset några dagar eller också hängdes de på släta stänger upplagda på klykor. Torkningen skulle påbörjas på kvällen. Solljus ansågs inte bra för de våta textilierna. Följande dagar gjorde det dock ingenting ifall man ville bleka tygerna.

Klädnypor och klädstreck kommer vid 1900-talets början. De första klädnyporna ser ut så här:

Mangling och strykning:

Lakan drogs och veks i 4 delar på längden och manglades på köksbordet med en handmangel. Ett enklare sätt var att lägga tvätten mellan bräder och låta besökare sätta sig på dessa. Mangelduk användes inte. Mekanisk mangel kom 1916 eller 1917.

Strykjärn värmdes upp med lod. Kragar, manschetter, gardiner m m stärktes med potatismjöl. (En tjock redning blandades ihop med kallt vatten, hölldes i rent kokande vatten till lagom tjocklek). Plagget doppades i den avsvalnande redningen och vreds ur, fick torka, stänktes och ströks.

Krusning:

Fruentimmerskragar pipkrusades med piptång, möss- och örngottsband tvärveckades med bordskniv.

Lästips:

Det finns flera bra uppteckningar om tvätt och klädvård i Nordiska museets frågelistsvar. Kopior på dessa finns i läns museets arkiv. (Dock inget från Näs).

BARN

De nyfödda barnen var utsatta för en mängd faror innan de blev döpta. De kunde få sjukdomar eller bli bortbytta av småfolket. För att skydda barnen lade man stål i vaggan, lät bli att hänga deras kläder ute, doppade kol i badvattnet o dyl.

Redan från början markerades skillnaden mellan flickor och pojkar genom olika snitt på mössan. Spädbarnen lindades ungefär lika länge som barnen behövde blöjor. De två första veckorna lindades hela kroppen, sedan endast nedre delen så att armarna var fria. Därefter fick barnen - både pojkar och flickor - bära kolt. Koltarna skars olika för pojkar och flickor.

Barnen bar kolt tills de var ungefär sju-åtta år gamla. Därefter fick de en dräkt som mer liknade de vuxnas. Innan de övergick till den nya dräkten måste de visa att de kunde utföra vissa uppgifter som varierade i olika orter. Flickorna skulle kunna spinna till grovt inslag, mjölka en lösmjolkad ko och ha läst ut lilla katekesen. Pojkarna skulle köra, slöjda ett yxskaft och ha läst ut lilla katekesen.

På koltbarnen ställdes inte så stora krav, men de deltog i arbetslivet med de sysslor de kunde utföra, bli vakta djur och småsyskon. Halvväxtingarna kunde ta anställning som sytpigor eller getare. De behandlades nästan som vuxna, men deras arbetsdag var något kortare. De stod upp och åt vid matbordet. Efter konfirmationen fick de bära de vuxnas dräkt, sitta med vid bordet och delta allt mer i ungdomsgemenskapen.

Flickorna flyttade under den varma årstiden ut i fähuset och ansågs vid 15-16 års ålder nästan vuxna. Pojkarna ansågs helt vuxna något senare än flickorna och fick då också börja gå utpå. Jämtland/Härjedalen anses vara ett område med en mild uppfostran utan stränga kroppsstraff och med stor tillgivenhet mellan barn och vuxna, främst mellan barnen och goffar och gommor. Trots att man sällan visade sina känslor öppet kunde man gosa med småbarn. I Lillhärdal brukade man trycka sin näsa upprepade gånger mot barnets. Detta kallades gonose.

Högmans skildring av sin barndom i Lillhärdal ger dock en helt annan bild av uppfostringssystemet. Hans uppfostran var mycket hård med mycket stryk. Han förbjöds t ex av sin mor att gå hemifrån för att leka med andra barn. Han skulle stanna hemma och göra nytta. Han anser att han behandlades ovanligt strängt och att andra barn inte utsattes för detsamma. Skildringen ger oss en långt ifrån idyllisk bild av uppfostran i Härjedalen, Moderns beteende kan knappast helt ha brutit med alla regler som gällde vid barnuppfostran.

Det jämtska året

Efter julen började kvinnorna att spinna och väva. All spinning utfördes i ladugården, då det gick lättare. Råvaran blev mjukare av fuktigheten där. Häckling av hampan skedde där också.

Den finare ullen sparades till klänningar. Klänningarna var randiga på längden och en stillsamt brun ton var förhärskande.

Innan vävningen började, kokades garnet upp i aska, ben och fett för att det skulle bli mjukare. Det sköljdes därpå.

Då allt var vävt, lades linnevävarna i lut och placerades sedan på snöfläckarna till blekning.

Männen hade sitt arbete i skogen efter jul.

Till påsk gjordes storbak, brännvin brändes, man skurade och man hackade granris till att strö på golven.

Sommarförberedelser

Pingsten firades högtidligt.

Man beredde sig för sommaren.

Man bakade och säd mältades för beredandet av dricka.

Brännvin brändes.

Det sopades på gården och kring husen så fort snön gått av. Likaledes befriades ängarna medels räfsa från kvist och ral.

Gödseln hackades ut. I detta arbete var kvinnorna med och slog sönder knölar av gödsel och torv.

I slutet av maj förrättades sådden. I detta arbete var kvinnorna med.

Fåren klipptes.

Så snart det blivit grönt, fick kreaturen gå på bete i gårdens närhet.

Potatisen sattes.

Buföringen ägde rum i första hälften av juni, alltid före midsommar. Buföringen medförde tyg till sömnad på lediga stunder. Hon medförde även stickgarn till bindning (vantar, strumpor). Av kosvanshåret spans och virkades en siltapp och en tvättdapp - den senare att skura mjölktrågen med.

I september återvände man från fäboden, "buförde hem".

Hemarbete under sommaren

Då buföringen ägt rum, skedde storrengöring i hemmet; den största under

året. Boningshuset, bryggstugan, härbärgat, ladugården, allt gjordes fint. Sängkläder vädrades o s v.

Nu flyttade folket ut i bryggstugan för sommaren.

Husmodern och pigan vävde nu klänningsväv och sydde linet. När detta var gjort, beredde man sig att från fäboden vittja (hemföra) smör, ost, messmör och grynost till slåttern. Detta kunde utföras av såväl man som kvinna. Den som gjorde det medförde till fäboden kaffe och småbröd till fäbodstorsan.

Slåttern

Första slätterveckan var Joelsveckan (13 juli). Slåttern räckte i åtta veckor. Hela familjen flyttade med den till de olika slätterplatserna. Den första av dessa var fäboden.

Under höskörden skedde som regel ingen koking av mat under dagens lopp, utan med levde på kallgröt, spickekött, bröd och fäbodens läckerheter.

När folket drog till fäbodarna, stängdes huset icke. Tvärtom fylldes vedlådan med ved, bäddades sängarna upp och dukades bordet med allehanda brödsorter, smör, mesost o s v. Detta för att sådana som åkte förbi, skulle finna både mat och en bädd samt kunna tända en brasa. Aldrig stals något från det omtänksamma värdfolket.

Sädesskörden

En person skulle skära en måling per dag. Maten bars till dem ute på skördefältet, som var långt från gården.

Medan man vid höskörden just aldrig fick någon kokt mat utan levde på kallgröt o s v var det styvt med maten under sädesskörden.

Bland annat hämtades ett par bockar från fäbodarna och slaktades, så att man fick färskt kött. Kvinnfolken fick laga mat hela dagen, ty det var inga regelbundna måltider för den del av skördefolket, som var så nära gården att de kunde gå hem och äta. De åt ej förrän de var färdiga med det de föresatt sig. Arbetet var den tidens lösen.

All skörd utfördes med handskära.

Kvastris

Då lövet fällts, letade man björkris till kvastar. Karlarna var med vid kvasttillverkningen, men endast för att binda ihop kvastarna. Kvinnfolken ansågs ej ha nog hårda fingrar för det arbetet.

Lingonplockningen

Denna försiggick sedan man fått hem kreaturen från fäbodarna. Den för rättades av kvinnfolken. Så fort man blivit färdig med att mosa lingonen,

alltså i slutet av september, tog man upp potatisen.

Potatisupptagningen

I detta arbete deltog både karlar och kvinnfolk.

Potatisen hackades upp med hacka.

Man tog in skörden från sädesfälten ungefär samtidigt med potatisupptagningen.

Rivning av potatis till mjöl och gryn skulle alltid vara förrättad före slakten. Till detta arbete lejdde folk. Vanligen malde man en tunna potatis, men ibland mera, beroende på skördens storlek. Den maldå råa potatisen togs genom såll. Efter torkningen sållades mjölet. Grynen användes till gröt.

Hampan

Nu bröts och skäktades hampan. Det var kvinnornas göra.

Slakten

Denna ägde rum i oktober. Man ville ha slakten färdig, innan kreaturen sattes in, dels för att det var trångt om utrymme, dels för att man ville spara på höet.

I varje socken fanns någon som var van att förrätta slakt och denne anmodades.

Man slaktade alltid i ny. Det var svårare att få av blodet, om djuren slaktades i nedan och köttet blev segare.

Djuren bands och stacks, men någon bedövning kände man ej till.

Man tog väl till vara på allt vid slakten. Våmmen sönderskars och av den syddes påsar för blodkorv. Tarmarna användes till korv (kött-, lung- och skrapakorv, innanmätesdelarna). Av fötterna, öron och mindre huvuden gjordes sylta. Av hjärna och lever gjordes grynkörv, som blandades med mjöl och söt mjölk och kryddades med fänköl. Klövarna kokades till fett, varmed spinnrocken smordes. ~~⊗~~

Nötkreatur, får och getter behandlades på samma sätt vid slakten.

Köttet saltades i ett stort kar i 14 dagar. Därefter torkades det i bastun på störrar under taket. Sedan det torkat, röktes det helt hastigt med enris. Det ansågs som krydda på köttet.

Vid en ordinär slakt slaktades 10-12 småfä och 1 ungnöt.

Det ansågs fint att ha mycket kött och detta visades för främmande som ett prov på husets välstånd.

Kött kunde hålla sig i 2-3 år.

Ljusstöpning skedde omedelbart efter slaktens avslutning.

Skomakaren och skräddaren

Dessa kom efter ljusstöpningen. De var ambulerande sockenämbetsmän. De bodde och åt i huset och det var kalas varje dag, då dessa hantverkare var där, för de skulle ha särskilt god mat. Det bryggdes även särskilt gott dricka åt dem.

Alla för fälltäcken och pälsar avsedda skinn bereddes i hemmen.

Tröskning

Denna begynte i november. Det var vanligt att man tröskade med tre slagor, ibland med två - riktigt fattiga grannar som bara hade en tröskade i lag.

Det skulle vara färdigtröskat och säden kastad, så att man fick bära upp säden i kornboden på platsen.

Då logen blivit tom, tog man in sommarkördonen.

Malningen

Malningen förrättades av bönderna själva i någon skvaltkvarn. Det var karlarnas göra. Det pågick natt och dag och det finns många historier om spöken i de gamla kvarnarna.

Storbak

I november ägde storbaket av matbröd rum. Man bakade då tunnbröd av kornmjöl i 2-3 dagar.

Ärtbröd bakades även.

Man drog över kakorna med vatten för att brödet skulle se finare ut och hålla bättre mot söndersmulning.

Man kunde baka 500 kakor om dagen.

Husförhören

Dessa hölls i november. De pågick mellan kl 10-16 på dagen. Valfägnaden bestod av en sup, kaffe och dopp. I husförhörsgården blev prästen och några få inbjudna bjudna på middag, de övriga gästade granngårdarna.

Ullen

Fåren klipptes vid Mikaelsmäss (slutet av september). Det var storklippningen av långull.

Därefter ägde fårklippning rum i slutet av november, i februari och maj. Denna ull kallades "väft".

Skrubningen av ullen var pigans sak.

Vid skrubningen blandades den del av den svarta och vita ullen som skulle bli gråvadmal.

Till kardningen av ullen lejdes hjälp. Stora "vippor" av kardningen hängdes då i köket, så att folk som kom in skulle se vad kvinnorna uträttat.

Även vid spinningen lejdes hjälp, om ej husets kvinnor var många nog för att hinna med det.

Det ansågs som en stor skam för en kvinna att redan vid 16-17 års ålder ej kunna spinna.

En spinnerska skulle åstadkomma minst en härva på 16 pasman (?) per dag och dessutom sköta kreaturen. Slapp hon från kreaturen skulle hennes garnmängd vara dubbel.

Maltdrycksbrygd

Till mältningen togs det bästa korn. Råg var nog ansedd som bättre, men då råg sällan odlades i någon större mängd här i provinsen och den lilla mängd som odlades åtgick till tjockbröd, så fick kornet duga.

Dricka brygdes av 1 lispund malt. Härav blev det 20 kannor "goddricka" och så mycket svagdricka man ville; 50 kannor var vanligt. Det tappades på kaggar.

Julbrännvinet

Detta brändes i början av december.

I ett vanligt bondhus bars för ändamålet upp en tunna potatis ur källaren, som aldrig befann sig under huset.

Potatisen sköljdes, kokades och stampades.

För att övertyga sig om att allt starkt var "urdraget" tog man en smula av det rinnande, slog det ovanpå huven och tände på. Brann det ej, fanns ej något mer att bränna däri, utan man fick byta om pannor. Varje kok drog ungefär ett dygn.

Sedan det blev olovligt att bränna, fortsatte några att lönnbränna. Drängen eller husbonden måste då gå på vakt om natten. Bränningen sköttes av pigan.

Brännvinsbränningen kunde pågå ett par veckor.

Småbrödsbakningen

Denna ägde rum i december.

Tunnrån, flötost, krokas, tärningar, järnbröd. Matbröd - rågröd och halv-tjockbröd.

Stortvätt

Till jul hade man en större tvätt än vanligt. Då skulle även "strig-madrasserna" tvättas. Dessa madrasser stoppades med råghalm (långhalm). I ylle-madrasserna hade man dun.

Dukar användes på bordet endast under julen eller då det var främmande.

Dukarna var hemvävda, av linne, ej hampa.

Linnet torkades inne och manglades med handkavel.

Vedhuggning

Före jul skulle så mycket ved vara huggen, att man ej behövde utföra sådant arbete under helgen.

Svinslakt

Svinslakt förrättades kort före jul. Den påbörjades tidigt på morgonen. 1 å 2 svin slaktades på en ordinar gård.

Korv gjordes och pressylta pressades i ett ostkläde. Fötterna syltades hela. Syltpadet kokades med gryn till en gröt, vilken sparades till jul.

Av blodet bakades paltbröd. Blodet saltades vid slakten och fick stå till efter jul, då bakningen av palt och paltbröd skedde.

Sjulsmässodagen

Dagen före julafton skulle det vara skurat före dagningen.

Så påsattes en stor gryta med fläsk, korv och kött. Skummet avtogs. Tunnbröd uppmjukades i vatten och saltades något. Skummet upphettades nu och slogs på tunnbrödet. Detta kallades "flottmilja" och åts på kniven. Det var den jämtska ersättningen för dopp i grytan.

Samma dag utbreddes halm på golvet så fort det blivit ljusst. Ibland hackade man av den, så att det ej skulle bli svårt att gå. Ny halm lades i sängar och madrasser.

Julafton

Denna dag var man uppe tidigt. Allt som behövdes utifrån togs in på morgonen.

Tak och väggar kläddes; likaså ljusstakarna. Gardiner sattes upp. Knivar, mässing och tenn skurades.

Husmodern tvättade sig i ansiktet inne i stugan och dukade julbordet, medan det övriga husfolket tvättade sig i bykkaret ute i ladugården.

Då de tvättade och högtidsklädda inträdde i stugan, var sålunda julbordet dukat och ljusen tända. Brasan brann i spisen.

Nu bjöds på en sup och klining, kaffe och dopp. I de delar av Jämtland, vars befolkning besökte Järvsömarknaden, köpte man vetebrödsskivor, på vilka det nu bjöds.

Sirap, vört och brännvin blandades; häri lades rågbitar. Ur denna skål försåg man sig med en sked.

Så läste husbonden ett kapitel ur Bibeln samt en bordsbön och en julpsalm sjöngs.

Nu satte man sig vid bordet och det bjöds på lutfisk samt "bätan" (mjukt tunnbröd med smör och fisk) samt korngrynsgröt med mjölk.

Man gick tidigt till sängs. Den som först lägger sig på julafton får först slå höet, hette det.

Juldagen

Man var tidigt uppe, för alla skulle till ottan. Man började med kaffe, en sup och klining.

På julmorgonen var det en noggrann undersökning under julbordet. Det hade sopats där, sedan man ätit på julafton, men var där kvar något korn, kunde man vara säker på att det skulle bli gott kornår.

Det var kappkörning från julottan. Den som först kom hem, skulle först få slå höet, hette det.

Vid hemkomsten från julottan fick man ett stadigt frukostmål, bestående av fläsk, korv, sylta och flottmilja.

Då man vilat litet, bjöds på ett skrovmål bestående av ärt- och tunnbröds-kaka, rågbröds-kaka, rån, flötost, krok och en sup.

Juldagen gick man ej bort på besök.

Annandag jul

På denna dag började bjudningarna.

Ungdomen hade särskild lekstuga, varvid ett par byar kunde slå sig i lag. Pojkarna höll med spelmän och brännvin och flickorna stod för maten.

Under helgen gick bönderna i byn och hälsade på varandra, så att det var kalas nästan varje dag.

Det var ej sällsynt att även kvinnor tog en sup vid dylika tillfällen.

Efter tjugondagen fick man ej gå och lata sig längre. Man drog på vardags-

kläderna, grannlåten på väggarna togs ned och man bar ut halmen. Brännvinskaggen var tom och goddrickat var slut. Det blev mindre fet mat.

Vardagen och arbetet började igen.

VISP

1. Tag kvistarna vid midsommartid eller ev. när löven är stora som musöron.
2. Tag av barken genom att dra kvistarna mot baksidan av en kniv.
3. När Du fått lagom många kvistar bind då ihop dem till en visp.

4. Jämna till ändarna.

FÄRGA MED BJÖRKLÖV.
ger gulgrön färg.

10 g garn
15 g alum
150 g färskt björklöv

Lövet kokas i 60 minuter varefter soppan silas och alun tillsättes. Garnet som skall vara genomvått läggs i och sjudes i 60 minuter, sköljes och tvättas i svagt tvålatten och torkas.

(Recept: Hansson-Ryd).

"HVAR SVENSK VET VAD NYTTA VEDEN GÖR I SPISEN"

(Linné).

MAT OCH MÅLTIDER

Uppgifterna om måltiderna i Härjedalen varierar mellan att man åt fyra eller fem måltider per dag. Vissa uppgifter gör gällande att man åt fyra måltider på vintern och 5 på sommaren. Högman nämner:

kl 7 - 8	frukost
kl 11	morgonmål, välling
kl 14-15	middag, kams, pölsa, påskorv, sill, pannkakor
kl 19-20	kväll, gröt

Under sommaren menar han att man åt

frukost tidigt kl 5 (?)

morgonmål kl 12

middag kl 16

kvällsmål efter avslutat arbete

Det är möjligt att han missminner sig. Det verkar nämligen som om måltiden frukost, som inträffar mellan ca kl 7 - 9 är en viktig måltid med rejält med mat t ex sill och potatis, inte saknas i andra uppteckningar.

De enda gångerna män tog av sig mössan inomhus var vid måltider och bön.

Enligt provinsialläkarberättelser, reseskildringar m m åt folket i Härjedalen en otjänlig föda som gav maglidande. Maten bestod av tjockmjölk, härskens sill, kött och fisk som röktes i den öppna spisen, surfisk, saltat kött, välling av kornmjöl och vatten (ibland med härsket flott eller bitar av rökt kött el dyl), gammal ost, mese m m.

Som festmat räknades flötgröt som ibland åts med färsk fisk.

Tunnbrödet bakades av korn och oftast med agnar. Rågbröd var en läckerhet. Eftersom odlingen av säd gav lite och ibland inget alls var man mycket sparsam med mjölet. Detta innebar bl a att man oftare lagade välling än gröt som fordrade mer mjöl. Som mjölutdrygning användes förutom agnar, bark, ogräsfrön m m. Se recept

Stor del av födan var baserad på mjölk-, kött- och fiskprodukter. Den mest karaktäristiska födan för Härjedalen måste tjockmjölken anses vara. Under sommaren var den en stående rätt. Man samlade mjölk i stora tunnor under hela den tid boskapen var på hemgården. Denna mjölk åts sedan då korna var på fåboden. Man åt t ex tjockmjölk med bröd eller drack den utblandad med vatten. (En annan dryck var kärnmjölk utblandad med vatten).

Tuggkåda var en omtyckt godsak som ofta tuggades i kyrkan.

Kött och fisk

Den uppskattning som vi idag visar färskvaror är något nytt. För inte så länge sedan var färsk fisk och färskt kött något man undvek. I stället försökte man konservera maten så att den skulle hålla sig ätbar under en längre tid.

De vanligaste metoderna att konservera kött och fisk var torkning, syrning och saltning.

Kött

Den stora slakten inföll på hösten, när det kyliga vädret gjorde förvaringen lättare. Efter slakten saltades större delen av köttet ned och fick ligga i salt ungefär en månad. Sedan bastutorkades det. Man kunde också lufttorka kött utomhus, Köttet äts sedan kokt, stekt eller som det var.

Slakten gav inte bara kött. Även blod och inälvor togs till vara och användes till palt, korv och pölsa m m.

Fisk

Fisk som man kunde fånga själv var viktig för många hushåll. Ibland åt man den färsk och då alltid kokt. Man gjorde fisksupe, d v s fisk-soppa, som kokades med mjölk och mjöl. Syrning var ett vanligt sätt att konservera fisk på. Man gjorde gravfisk. Rensad fisk varvad med salt lades i en träkagge. Ett lock lades inuti kärlet och ovanpå en sten. Locket sjönk allt eftersom och hindrade luften att komma in. Gravfisken kan jämföras med dagens surströmming. Det var även vanligt att torka fisk. Det gjordes oftast ute. Den torkade fisken var lämplig som reskost.

NÅGRA RECEPT**Överhogdalskams med messmörsås**

0,5 l vatten
1 tsk salt
7-8 dl kornmjöl
2 dl mjölk
200 g messmör
(Dessutom behövs 6 hg bogfläsk)

Gör en smet av vatten, salt och kornmjöl. Smeten ska ha en konsistens som en lös vetedeg. Koka upp vatten i en stor gryta och salta. Lägg med en sked i klimpar av smeten och koka dem. När kamsen flyter upp är den färdig. Stek fläsket i skivor till detta är knaprigt.

Såsen gör man så här:

Slå fläskflottet i en kastrull. Tillsätt messmöret. Låt messmöret och fläskflottet koka ihop till en simmig sås. Späd med mjölken. Avsmaka och tillsätt ev lite salt om det behövs.

Kams

$\frac{1}{2}$ l mjölk (el vatten)
salt
kornmjöl
ev ngt vetemjöl

Blanda ingredienserna till en deg. Degen formas till runda bollar eller platta kakor. Koka i vatten eller vassla tills de flyter upp. Serveras med vitsås (ev med messmör).

Flötgröt

$\frac{1}{2}$ l grädde och 4 dl vatten kokas i $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ timme. Vetemjöl vispas i till lagom grötkonsistens. Vispa gröten tills fettets avsöndras. Ät flötgröten med mjölk eller grädde.

ORDFÖRKLARING

Blanna	Kärnmjök eller tjock mjök utblandad med vatten.
Brösull	Fil eller mjök med brutet tunnbröd i.
Flöte	Grädde
Gås	Smör.
Kaukämne	Jäst (en bit deg som stoppades på flaska tillsammans med vatten).
Kambröd	Jäst tunnbröd av korn- och rågmjöl.
Klarskinn	Torkat fiskskinn som användes vid kaffekokning för att få kaffet att klarna.
Koksten	Upphettade stenar som användes för att få vatten att koka.
Knäckebröd	Se kambröd.
Krus	Småkakor av olika sorter.
Kärnmjök	Biprodukt vid smörbredning.
Löpe	Fås från kalvens löpmage och innehåller ämnen som får mjölken att koagulera (stelna).
Paltbröd	Bröd bakat av blod, vatten, rågmjöl och jäst. Äts tillsammans med fläsk och sås.
Ostmassa	Den massa som vid ystningen skiljer sig från vasslan. Ostmassan blir till ost genom att den pressas, torkas, lagras etc.
Römme	Grädde.
Skummjök	Den mjök som blir kvar när man skummat bort grädden.
Skvaltkvarn	Vattenkvarn.
Tjesmus(a)	Avlång boll av ostmassa som gavs som smakprov till barnen.
Tjesvatten	Se löpe.
Tjockmjök	Mjök som syrats genom tillsats av täte. Har en trögflytande konsistens liknande dagens långfil.
Täte	Tätmjök som sätts till färsk mjök för att även denna ska förvandlas till tätmjök (tjockmjök).
Tätmjök	Se tjockmjök.
Vassla	Biprodukt vid ostframställning. Består till största delen av vatten.
Vattgröt	kokad av kornmjöl och vatten.
Ärterbröd	Bakades som vanligt tunnbröd av kornmjöl, men kornmjölet blandades ut med malda ärtor.

Karl XIV Johan och Drottning Desideria

Karl XIV Johan, fakta:

- Föds som Jean Bernadotte den 26 januari 1763 i Pau, Béarn, Frankrike.
- Gifter sig 16 augusti 1798 i Paris med Désirée Clary (bär sedermera titeln och namnet Drottning Desideria).
- Kröns 11 maj 1818 till Karl XIV Johan av Sverige.
- Kröns 7 september 1818 som Karl III Johan av Norge.
- Regeringstid 5 februari 1818 – 8 mars 1844.
- Valspråk *Folkets kärlek är min belöning*.
- Den förste av ätten Bernadotte på Sveriges tron.
- Föräldrar; Henri Bernadotte och Jeanne S:t Jean.
- Barn; Oscar I.
- Företrädare; Karl XIII.
- Efterträdare; Oscar I
- ☆ 26 januari 1763 † 8 mars 1844

Efter att Napoleon krönt sig själv till kejsare år 1804 utnämndes Karl Johan till marskalk av Frankrike och guvernör över det erövrade Hannover, i detta arbete uppmärksammades hans administrativa förmåga och han fick dessutom ett rykte som en väldig humanist som agerade välvilligt gentemot folket, han var en hängiven republikan och lär ha uttryckt följande:

"Republikan både av princip och övertygelse vill jag till min dödsstund bekämpa alla rojalister".

Att han var guvernör satte inte slut på hans soldatkarriär, år 1805 drog han åter i fält. Följande år var fullt med både mot- och framgångar; han hade blivit utnämnd till furste av Pontecorvo, men alla fälttågen slutade inte till hans fördel. I slaget vid Jena- Auerstedt fick han skäll från högkvarteret som tyckte att framryckningen gått till för långsamt, dock vände lyckan så pass att han tre dagar senare lyckades storma Lübeck, denna var för övrigt samma dag som han tillfångatog något över tusen svenska män som var på reträtt. Fångarna behandlades väl. Karl Johan stred tappert fram till freden i Tilsit, varefter han utnämndes till guvernör över hansestäderna, där han återigen lyste med sin arbetsförmåga. Efter att Karl Johan fungerat som befälhavare i slaget vid Wagram år 1809 och enligt Napoleons tycke gett alltför stor andel i seger för sina soldater bröts relationen mellan Bernadotte och Bonaparte. Karl Johan begärde avsked, varefter han reste till Paris.

Den listige herr Mörner

Den svenska kronprinsen Karl August avled under sommaren 1810 och då ville Georg Adlersparre som fruktade en gustaviansk restauration genom kungens son, erbjuda posten till den avlidnes äldre bror, hertig Fredrik Kristian av Augustenborg i stället. Det fanns dock andra högt uppsatta personer som hade en annan tronföljare i tankarna; Carl Otto Mörner som valts till att hos Napoleon godkänna Augustenborg ville istället få en fransk marskalk som kunde lyfta Sverige ur dess förfall och leda en revansch österut, han fick med sig hovkanslern Gustaf af Wetterstedts blivande svåger till resesällskap. Paret lämnade så regeringsförslaget om Augustenborg men satte samtidigt igång med en slags *"lobbyverksamhet"* för sitt eget mål. Via en den svenske generalkonsuln i Paris fick Mörner och co. kontakt med Bernadotte, djärvt förklarade de sig sedan tala i ett talrikt partis namn frågandes ifall Bernadotte kunde tänka sig att bestiga Svearikes tron. Denna fråga besvarades inte omedelbart men Mörner blev dock uppmuntrad att fortsätta arbetet. Senare lyckades Mörner övertala en viss general

ogenomförbart. I detta lyckades svenskarna först i slutskedet av Napoleonkrigen år 1814 vid Kielfreden då en personalunion slöts mellan Sverige och Norge. Norrmännen satte dock ihop den s.k. Eidsvollförfattningen den 16 maj 1814, som blev till Norges grundlag och var inspirerad av fransk revolution och USA:s självständighetsförklaring och som fungerade till grund för utnämningen av en norsk kung Kristian Fredrik. Dock tvingades kungen nedlägga in regeringsmyndighet redan i november då Karl XIII valdes till Norges kung.

Politiken efter krigsåren

Krigsåren åtföljdes av en politik som syftade att bevara freden. Karl Johan höll denna linje från år 1814 fram till slutet av sin kungaperiod oavsett vissa fredshotande situationer som han lyckades lösa utan att ta till vapen. Även på det unionella området visade sig Karl Johan mån om att undvika skarpare konflikter även om konflikter som kunde ha accelererat förekom bl.a. under 1820-talet då stortinget satt sig emot kungens försök att utöka sitt maktutövande även i Norge, dessutom hade man år 1824 till kungens stora misshag börjat fira 17 maj- dagen då grundlagen kom till- som norsk nationaldag. Någoting som kungen inte lyckades sätta stopp för. Dock hjälpte även stortinget till att bevara de fredliga förhållandena, bl.a. då dem avböjde förslagen om att ändra unionsbestämmelserna

Oppositionen växer

Inrikespolitiken sköttes också till att börja med, med järnhand utav kungen, då Sveriges regering ända fram till Karl Johans maktinträde hade fruktat de bråkiga och ohanterliga ständermöten beslöt nu 1812 års riksdag så gott som utan invändningar allting som regeringen begärde. Mellan 1810 och 1830 började dock ständeroppositionen växa bl.a. beroende på att regeringen ofta underlät att ta initiativet till att ta tag i inrikespolitiskt angelägna frågor, detta hände bl.a. då det gällde att försöka åtgärda fattigdomen som landet hamnat i efter inflationen år 1808, dåliga skördar och en djup jordbrukskris. Dock försökte kungen själv avhjälpa läget vid flera tillfällen genom växeloperationer på utlandet och genom att själv bidra med betydande belopp. En finansåtgärd av stor betydelse som med kungen medverkan genomfördes 1815 var beslutet om hela den återstående statsskuldens likvidation genom användning av en viss lösesumma mot ett årligt anslag till kungahuset. Oppositionen kom särskilt i 1823 års riksdag med en stor mängd reformbeslut och reformyrkanden särskilt när det gällde det ekonomiska området. Dock var oppositionen ännu under 1820-talet övervägande saklig och kungens person hölls utanför. 1830-

Familjen

Drottningen var född Bernhardine Eugénie Désirée Clary, den 8 november 1777 i Frankrike. Hennes far var sidenhandlare i Marseille och släkten Clary räknades till den franska adeln. Fadern upplät familjens hem till en samlingsplats för de från Korsika fördrivna bröderna Bonaparte. Désirée blev då fästefolk med Napoleon, men något bröllop mellan de kom aldrig till stånd, Désirées äldre syster gifte sig med Napoleons bror, Joseph Bonaparte. Själv förlovade sig Désirée med en viss general Duphot under en vistelse i Italien, men kvällen innan blev fästmannen dödad i ett upplopp i Rom.

Då åkte Désirée tillbaka till Frankrike och lärde där känna general Jean Baptiste Bernadotte som han sedan förlovade sig med. Bröllopet ägde rum i augusti 1798.

Efter giftermålet blev Karl Johan utnämnd till furste över Ponte Corvo, och då blev Désirée furstinna, vilken var för henne endast en titel utan några som helst förpliktelser. När hennes man 1810 blev vald till kronprins av Sverige trodde hon därför att detta också bara var en titel utan några som helst skyldigheter. I december 1810 anlände hon dock till Sverige – och det sägs att hon vantrivdes från första stund! Hon tyckte att det svenska hovet var stelt och tråkigt och hon var helt ointresserad av allt som inte var franskt. Det svenska hovet gillade i sin tur inte henne. Hon kallade Sverige för "vargarnas land" och hon längtade hem så mycket att hon redan ett halvår efter ankomsten (1811) reste tillbaka till Frankrike, medan hennes man och son stannade kvar i Sverige. När Karl XIII dog 1818 och hennes man tog över Sveriges tron med namnet Karl XIV Johan, blev Désirée automatiskt svensk drottning. Ändå stannade hon kvar i Frankrike och kom inte till Sverige ens när hennes man kröntes till kung. Hon stannade i Frankrike under olika svepskäl fram till 1823. När hennes nu vuxna son skulle gifta sig tyckte hon att det var lämpligt att resa tillbaka till Sverige. Hon hade då inte sett sin son på elva år.

Fem år efter att hennes man blivit krönt till kung i Sverige, kröntes hon till Sveriges drottning i Storkyrkan i Stockholm. I Sverige levde hon ett rätt så isolerat liv. Hon saknade helt politiska intressen och blev mest känd för att "*vända på dygret*" samt för att hon hade oerhört svårt för att passa tider. Vid fint väder brukade hon ta en daglig "promenad *i vign*". Sommartid vistades hon mest på Rosersbergs slott som också Karl Johan tidvis använde som sommarresidens. Efter Karl Johans död verkade hon som änkedrottning mellan åren 1844-1860.

KORT HISTORIK OM GÄSTGIVERIERNA

Sedan gammalt var bönderna ålagda att ge kungliga personer och dess utsände bostad och skjuts. De skulle även transportera skatteinkomster såsom pengar, skinn, järn och säd. Ämbetsmän missbrukade böndernas skjutsskyldighet och utkrävde friskjuts. För att få slut på "våldgästningen", stadgas i Magnus Erikssons landslag av år 1350 att gästgiverier ska finnas längs allfartvägarna för att tillhandahålla de resande härbärge, kost och skjuts. Gästgiverierna var i första hand till för resande ämbetsmän, handelsmän och andra ståndspersoner. Enligt 1636 års Gästgiveriordning skall det finnas gästgiverier på två mils avstånd från varandra.

Vid gästgiveriet skall ett anslag finnas, som anger vilka skjutshåll man skjutsar till och vad detta kostar. Från Gärde skjutsar man till Östersund, Fanbyn och Näs (Oldberg 1845).

1734 kom en ny gästgiveriförordning. Den innebar att man inom häradet kunde besluta hur skjutsorganisationen skulle vara uppbyggd. Det kunde variera beroende på hur vägnästet såg ut, hur många de resande var som färdades längs vägarna och hur stor del av skjutsen den enskilde gästgivaren kunde klara.

1762 kom en ny gästgiveristadga. Gästgivaren kunde mot ersättning från de hemman som tidigare varit skjutsskyldiga åta sig all skjutsning. Gästgivaren fick, ifall inte hans hästar räckte till, hämta hjälp hos grannarna. Trots att de fick ersättning av gästgivaren, var man inte alltid så glad åt detta, eftersom det kunde innebära att man fick lov att upplåta hästen i "slåttanna" eller under skogskörslor. Dessa kallas reserven. Gästgiveridagboken infördes 1762. Reserverna har en egen kolumn i dagboken.

Efter diskussioner i riksdagen åren 1809-10 infördes entreprenadsystemet. Systemet innebar att de hemman som tidigare haft håll- och reservskjutsen betalade en avgift till en entreprenör som åtog sig all skjutsning. Systemet var sedan tidigare infört i vissa delar av landet. I Jämtland avskaffades hållskjutsen 1787. Gästgivaren fick ansvaret för att de resande skulle få sin skjuts. Han fick i sin tur betalt i pengar och hö från övriga hemmansägare. Hur mycket varje hemman skulle lämna, bestämdes efter antalet rökar, d v s hur många skattskyldiga hushåll som fanns på gården. I skjuts- och gästgiveriregleringen för 1825 kan vi se hur mycket hö och pengar de olika gårdarna skulle lämna till Gärde gästgiveri.

Jonas Hallberg	Böhle skulle lämna 5 lispund hö	26 skilling.
Sven Olofsson	Hälle	3,15
Jonas Knutsson	Berge	2,10

Anders Aronsson från Berge behövde inte lämna något, förmodligen för att han var nämndeman. 1825 var Olof Olofsson inte gästgivare, utan sysslan sköttes av Magnus Lindgren. Olof Olofsson skulle lämna 3,7 lispund hö och 17,4 skilling till Lindgren.

Kontrakt om att sköta gästgiverisysslan skrevs vart 5:e år och gick till den som krävde minst betalning för att sköta sysslan. Taxan bestämdes av statsmakten. 1829 kostar tre hästar och en vagn 32 skilling banco milen. För en person åkande eller ridande 4 skilling.

Den här taxan gäller för Hackås Gästgiveri år 1819.

	Banco	Rdr	Sk.	Öre
Bättre säng med 2ne lakan och täcke	3			
Sämre do	1			
Eldbrasa	8			
1 Ljus	1		4	
Smör, ost och en sup	6			
do do utan brännvin	4		8	
Måltid av Husmans kost utan Brännvin	5		4	
do do med Brännvin	6			
Måltid, bättre 3 á 4 rätter med Brännvin	12			
do do utan Brännvin	10			
Bättre qvällswahl med en sup Brännvin	4		8	
do do utan Brännvin	3		4	
Utfordring för Resandes egne hästar:				
Ett lispund Hö	8			
En kanna Hackelse med havregropp	1		4	

Östersund i Landscanceliet den 27 januari 1819.

M. von Törne/

G. M. Ramstedt

Gästgiverierna var, som vi tidigare skrivit, inte i första hand varit till för resande bönder, utan för handelsresande borgare och statliga tjänstemän. Det kan man även se på den prislista från Hackås gästgiveri som återges ovan. Bland resenärerna till Glissjöbergs gästgiveri i Härjedalen i mars månad år 1818 märks personer som överinspektören och landsfiskalen L. A. Grundén, Landshövding Arnell, Landssekreterare Ramstedt, Kronobefallningsman Berg, Häradshövding Behm, Anders Fjellner studerande, handelsmannen Kjell Kjellsson, Häradshöfd. Cavallin och Inspector Falk. Vid Rösta Gästgiveri

passerade i oktober månad 1818 bl a följande personer. Landsfiskalen Grundén, inspektör Erik Holmberg, en Cours Kommandes, ingenjör Mejerberg, befallningsman Granbom, kandidat Råström, sergeant Pettersson. Vid Rösta gästgivaregård hade 17 personer skrivit in sig i oktober månad. Dessa fördelade sig på 13 tillfällen, och vissa gånger är det samma personer som reser fram och tillbaka. Antalet resande var med andra ord inte allt för stort vid den här tiden.

Förmodligen sov man på halmmadrasser på golvet. När det var mycket folk i farten (förbönder på väg till marknad i Levanger eller Sundsvall), sov man antagligen även på borden och på plankor, som man lade över stockarna i taket. Över sig hade man vävda täcken, fodrade med fårfallar, s k fälltäcken. I sängen, standsängen, sover Olof och Stina. Finare gäster får sova i den lilla kammaren. I gästgiveriförordningen 1649 är det angivet att det på varje gästgivargård ska finnas en våning (rum?) för adel, en för annat hederligt folk och en för "gement" sällskap.

(från Mikael's material, Hackås sockenkrönika 1969, Jämtlands/Härjedalens historia del 4, Jan Garnert. Ur skjutsväsendets historia. Fataburen 1978.)

FORBÖNDERNA

Den jämtske bondens ekonomi byggde till stor del på handelsresor till marknader i Norge Medelpad, Bergslagen och Stockholm. Bondehandeln bröts egentligen först på 1880-talet, då järnvägen, ångbåten och lanthandeln gjorde sitt intåg. Skogsbrukets ökade betydelse för böndernas ekonomi, var en bidragande orsak till att handelsresorna minskade.

Vid mitten av 1700-talet reste jämtarna till marknader i Levanger 2-3 gånger varje vinter, i december, januari och mars. De jämtländska bönderna bedrev forbondehandel som yrke. Det var vissa socknar som specialiserade sig på handel. På Rödön t ex bedrev nästan alla bönder handel i början av 1800-talet. I Härjedalen var förutsättningarna annorlunda. Där var handelsresorna nödvändiga för att man skulle skaffa det som var nödvändigt i det dagliga livet.

Man skulle ha ett särskilt tillstånd, ett respass, för att få färdas, både inrikes och utrikes. Men ibland skedde resorna utan respass. Sven Schylberg skriver om drängen Enock Johansson i Brunflo prästgård och förre bonden Jöns Olofsson i Åkre som instämdes vid tinget år 1806 för obehörig handel med Norge och Medelpad från hösten 1804 till Mickelsmäss år 1805.

Jämtarna hade med sig järnvaror, läder, garvade hudar, pälsverk, skinn, räfflade gevär, kvarnstenar, stenkakelugnar, slipstenar, stenpannor, malt, mjöl, talg, smör, rökt kött, fläsk fågel, hampa, blaggarn (grov tuskaftväv av lin), lärft, finare linväv, (troligen från Hälsingland), vadmal, bolstervaror, sängtäcken och bänkdynor. I Norge köpte forbönderna saltad och torkad fisk, salt och hästar, franskt brännvin (konjak?) och vin, tobak och andra kolonialvaror. Dessa varor byttes hemma i Jämtland mot produkter från jakt, boskapsskötsel, hemslöjd och hantverk, vilka i sin tur såldes på marknader i städer i Bergslagen och Mälardalen. Med sig därifrån hade bönderna åter koppar, järn, smide, linprodukter (Hälsingland). Jämtarna var välkända hästhandlare.

Det norska slatet var litet surt, s k "gråsalt", och populärt bland jämtarna. De vägrade länge använda det renare spanska saltet. De "sursaltade" fisken.

Jämtarnas ekonomi blev självständig tack vare den forhandeln. Statsmakterna hade ofta sett den norrländska bondehandeln med ogillande och försökte styra den med olika lagar. Handel skulle ske av borgare och bönderna skulle ägna sig åt jordbruket. Forbönderna fick kämpa mot tullar, import- och exportförbud. Staden Östersund bildades för att den "skadliga bondehandeln" då skulle bli onödig. Man ville hindra att pengar fördes ut ur landet. Sundsvall och andra städer (Hudiksvall och Härnösand) försökte stoppa bondehandeln när Jämtland blev svenskt. Under 1700-talet blev handeln allt friare och vid 1800-talets mitt fanns full näringsfrihet.

I vidsträckta ödemarker och i fjällen, fanns vilstugor uppbyggda för att ge förbönderna skydd. Jämtkrogen t ex, låg i den stora Jämtskogen mellan Jämtland och Medelpad. Den kom till på 1600-talet. Mellan Klövsjö och Vemdalen fanns på 1830-talet Fjällgården. De flesta fjällstugorna fanns på vägen västerut - Suulstugan på den norska sidan Skalstugan, Medstugan och Stalltjärnsutgan i Jämtland. I nyare tider fick varje gård i Jämtland betala 1 kanna korn (2,5 l) per år till fjällstugukarlarna, som i sin tur skulle hålla de resande med husrum, stallar, ved och vatten.

(fakta hämtat ur Märta Hedlund. Jämtlandshandeln och den Jämiska folkulturen, Sten Rentzhog, Jämtland [Jämtarna kommer - förbönderna], Sven Schylberg, Tidsbilder från gamla tider i Brunflobygden, Brunflobygden 1994)

Arbetet på en jämtländsk bondgård under svunnen tid

Denna skildring avser tiden för en 50-100 år tillbaka. Att göromålen i mångt och mycket voro helt annorlunda vid denna tid på en jämtländsk bondgård, än vad de i vår tid äro, faller av sig självt. Utvecklingen, särskilt i fråga om jordbruksmaskiner och jordbruksredskap, har gjort jordbrukarens arbete så ofantligt mycket lättare, och mången syssla, som då angågs oundgänglig, är nu helt onödig.

Jag vill börja med några vårarbeten som i regel ej fingo glömmas.

Ett arbete som på våren ej fick glömmas var att hemska årebehovet av björknäver. Det gick ej an att vara utan dylik, då byskomakarn kom. Det gick åt mycket näver till näverbottenskorna, men även som inlägg till andra skor. Till underlägg vid taktäckning med bräder var den användbar, till smöraskar, snusdosor, lieskor, tobaksburkar m.m. var den ett utmärkt material.

Björkris skulle letas, medan barken lossnade, för att beredas till förfärdigande av vispar och finare kvastar. Tvagor skulle göras för rengöring av mjölkkärl, grytor och dylikt samt för hela årsbehovet. Tvagorna tillverkades av fint granris, vilket till lämplig längd och storlek sammanbundos till fina, härför tillredda björvidjor. Härefter upphängdes tvagorna ute i det fria för att torka, så att all barren föll av. Tvagor tillverkades även av gräs kallat "skäfte", och voro dessa synnerligen präktiga att skura mjölktråg och de stora kopparkittlarna, "butjelan" med.

Mjölktrågen tillverkades av björk, gran eller asp. Separatorer funnos ej, och dessa tråg användes för att skumma mjölken i. I ett särskilt skåp, i en vrå av köket eller om skafferi fanns var "mjölkstegen" upphängd. I denna stege placerades trågen, till grädden efter lämplig tid skulle skiljas från skummjölken. Vid smörberedningen användes kärnholkar, eller ock "vispades" smöret i en lämplig bytta. Först i senare hälften av 1800-talet började smörkärnor av trä att mer allmänt tillverkas.

Ett arbete, som under försommaren ej fick glömmas, var att söka björkrötter till "lietågar". Dessa söktes helst på myrar, där det gick lätt att riva upp dem ur marken. Man tog upp rötterna av lämplig grovlek; var dom grova, klövos de i flera delar, de spädare klövos endast mitt itu. Tågorna barkades och med knivbaken klämdes saven ur. Härefter bundos de i knippen för att vara till hands, när liarna togos fram. Om rötterna togos sedan de "savat ut", blevo de starkare.

Ett slags "industri", som numera är alldeles bortglömd, var upptagande av bleke, vilken bereddes till krita. Sådan fanns det gott om vid en del sjöar, tjärnar och myrar. Beredningen av bleke gick till på följande sätt; Bleken lades i stora kar eller sår och överhålldes med vatten. Blandningen fick stå någon dag och rördes om då och då. Efter det bleken sjunkit efter sista omrörningen, skulle den "rejas", vilket var ett mycket uppskattat arbete för småpojkar. Då var det att barfota och barbent, men med rena fötter tyvärr, kliva upp i karet och trampa och trampa, så att massan blev som en deg. När den nu var tillräckligt bearbetad, formades degen till kakor av lämplig storlek. Härefter torkades detta i solvärmens för att sedan förvaras "bak på murn", ett rum mellan muren och väggen. När så muren eller taket skulle skritas, togos kakorna fram, blöttes upp och kritvällingen påströks med en hartass.

På våren eller försommaren skulle skogsslåttern rensas från allt ris och övrigt skräp, som under höstens och vinterns stormar blåst in på slåttern. Där det fanns möjlighet att utvidga slättermyren, röjdes buskar och dylikt bort och man fick en ny, liten bit att så och bärga.

Fjäderharvar och tallriksharvar ha ju tillkommit i senare tid. Jag minns det var storartat, när min far köpte den första fjäderharven till gården. Den var ej ställbar och tudelad på mitten, så att den gick att vika ihop. De plogar, som mest användes, voro de s.k. "Åkersplogarna".

Vid många gårdar fanns det en "humlegård", som på våren skulle rensas, gödslas och på vilken humlestängerna skulle sättas upp. Humlen skördades för att torkas och användas vid brygd av dricka, och av tågorna bereddes garn till säckar o.d. Lin och hampa odlades på många gårdar.

Maltberedningen hörde väl egentligen till höstarbetet, men jag vill nämna något härom i samband med humleodlingen. Malt gjordes i regel av korn, men även råg användes, när dylik fanns att tillgå. Kornet lades i stora lavar och överstänktes med vatten. Härefter förvarades lavarna på ett varmt ställe, till säden mäلتats. Sedan torkades den i "bastun" och förmaldes därefter till malt.

På våren skulle förrådet av tjockmjölk för hela sommaren ordnas, ty under den tid kreaturen voro i fäbodarna, var det vad mjölk beträffade, att leva mest på tjockmjölk. Den förvarades i stora träsåar, och att den blev besk och sur under den långa lagringen, säger sig självt. Ja det kunde till och med bli mask i mjölken. En gammal person sa för mej, att när dylik mjölk slogs upp i kopparna, "satte maskarna upp huvudet".

Brödet som mest utgjordes av tunnbröd av korn- eller rågmjöl, men även mjöl av grårter, dugde. På våren bakades så mycket bröd, att det skulle räcka under hela "antimen", d.v.s. under slätter- och skördetiden. Kokt och malen potatis användes i brödet för att dryga ut mjölet. Under nödår blandades mjöl av tall- och granbark i brödet.

Sågning av plank och bräder skedde genom s.k. kransågning. Detta gick så till att stocken, som skulle sågas, lades på en lagom hög brädställning. Sågen hade handtag i bägge ändarna, och de bägge männen, som skulle utföra arbetet, stodo den ene uppe på ställningen och den andre under på marken. Ett i sanningen intet lättamt system, och så många av de grova stockar, som då funnos, kunde man ej hinna såga på en dag. Senare tillkom de s.k. bäcksågarna, som drevos med vattenkraft. Varje byalag hade väl i regel en bylik såg, och de voro ramsågar med ett sågblad. Dessa husbehovssågars efterträdare blevo de betydligt mera bekväma och snabbgående cirkelsågverken.

Takspån skulle på försommaren klyvas av de för detta ändamål hemkörda "tågorna" eller furuvindfällena. Dylik spån klövs för hand med en enkom kniv, spjälkniven. Kabbar til en längd av 15-18 tum kapades till och klövos till lagom stora "klåv", som sedan kokades i en stor trälåda, dit ett rör ledde från en stor gryta. De var således ett slags ångkokning. När klåven blivit kokta, klövos de till s.k. spjäl, ett mycket gott taktäckningsmaterial, och tak av dylik spån kunde räcka minst en mansålder.

Slättern på sommaren var en mycket arbetssam tid och kunde räcka bortåt 8-10 veckor. Det mesta fodret för vinterbehovet skulle tagas från de vida slättermyrarna, och allt fick man göra utan slättermaskinens hjälp. Slättern började strax efter midsommar, och då slogs "träddstara". d.v.s. starrslätter som ej slagits sommaren förut. Starren användes mest till foder åt nötkreaturen. "Hästförsättern" slogs först senare på sommaren och var det fräkenarterna o.d. som för hästarna var det mest begärliga fodret.

När färden ställdes till slåttermyrarna var det att lägga matvarorna i stora näver- eller bastkontar, mjölken hälldes i stora träflaskor, och av sängkläder och annat behövt materiel gjordes stora medbördor, och allt kunde man få bära i miltal. Liarna lades i "li-skön", som var flätad av näver. Där klövjevåg fanns, klövjades sakerna på hästryggen.

Bostaden under slåttern på myrarna var av enklaste slaget, en s.k. "bu-sta". Den hade tre väggar, ja knappast det förresten. Bakre väggen var inte mer än cirka 0,6 m. hög, sidoväggarna högre framtill, omkring 1,5 m. Framtill fanns ingen vägg. Taket gick ungefär 1,5 m. framom sidoväggarna, och under detta utskott var eldstaden. Var vädret kyligt, eldades duktigt, och någon värme steg då in under det sluttande taket. Om myggen var på den ettriga sidan, lades duktigt med mossa på elden, och röken steg då in i bu-stan och jagade bort myggen. Men röken var ej heller så särdeles angenäm, och tårarna trillade då utför kinderna. Framtill var en stock utlagd mellan de båda sidoväggarna, helt nära marken. Denna kallades "spenstocken" och tjänade som ändgavel i den gemensamma sovplatsen. På jordgolvet lades först granris, så torrt hö och över detta en rya vävd av mattasor. Som huvudkudde lades foder med en säck över. En fäll av killing- eller fårskinn fullbordade den enkla bädden. Ovanpå spenstocken lades ett bastant bräde, vilket fick tjänstgöra som bord och sittplats, när en stunds vila gavs. De som ej rymdes att sitta på detta bärde, fingo sitta i bädden under måltiden.

Jag skall i korta drag skildra en arbetsdag "på myra". Kl. 4-5 var det att stiga upp och gnugga sömnen ur ögonen, så en kopp kaffe med rågbröd till som doppa, och så började dagens arbete. Man slog och räfsade till kl. 8, då frukosttiden var inne; kornmjölsgröt med tjockmjölk eller "sirapsdricka" (ättika, vatten och sirap eller svagdricka och sirap) var en stående rätt. Men även "spickefläsk" och dito kött samt potatis, smör och ost förekommo på matsedeln. En måltid, som kallades "undun" (nutidens lunch) åts kl. 12 "medan" (middag) kl. 5 och kvällsvard kl. 8-10.

Det var stora vidder, som avverkades på en dag. "Slåarn" gick före och mejade gräset, och efter kom "raksta", som räfsade ihop fodret och lade det i "brejor" till torkning. Starrfodret stackades för det mesta i s.k. starrgolv. Detta tillgick på följande sätt. Först lades ett stadigt underlag av lämpligt grova stockar och ovanpå dessa ett lager av små björkar. För ändarna sattes flera störrar till en bredd av inemot 1,5 m. Avståndet mellan ändstörrarna eller golvstörrarna gjordes beroende av den mängd foder som skulle läggas dit. Så lades de väldiga forfången mellan störrarna, bredare fång nertill och något smalare längre upp. Så trampades fodret ihop så mycket det kunde gå.

För att vatten skulle rinna av gjordes starrgolvet smalare upptill eller något kilformigt. Ovanpå lades så en hässjeroa och däröver ett tunt lager starrfoder, s.k. taket. Var ett starrgolv riktigt gjort, klarade sig fodret i ett sådant rätt bra. tills det på vintern kunde köras hem. Av ett ordentligt starrgolv skulle det bli ett lass foder.

Hästfodret däremot lades i hässjor för att, sedan det blivit torrt, bäras in i den ofta små foderladorna. Området för en dylik lada fyllande med foder kallades "lauänje" (laduänge) och för en hässja "hässjeslätt".

Knogigt och arbetsamt var det att bärga in fodret från de stora slåttermyrarna, men trots detta längtade alla till denna slåttertid. Det var ett friskt liv, och sällan hade man ledsamt. Glam och stim de unga emellan blandades med det idoga arbetet, och när kvällen kom och husbonden kallade till "kväll" lyddes det nog av alla. En maning och ett rop, som vidarebefordrades de många slåtterlagen emellan.

Skördandet av säden var inte heller något latmansgöra. Korn och havre skördades med skära ("segd"), ett verktyg som man numera endast kan hitta i någon skrotgömma eller i bästa fall på ett museum. Någon bysmed brukade tillverka detta redskap av en gammal lie. Vid rågens skördande begagnades ofta en något större skära som kallades "sigg". Med denna högg man av rågen. Att med skäran avverka en måling, 11 x 14 famnar per dag, var nog inte lätt dagsverke, men ingen ville ge tappt, innan målingen var klarad. Nog värkte ryggen efter ett dylikt dagsverke, och nog kunde handlederna vara svullna, men så var man en 75 öre á 1 kr. rikare på kvällen. Sedan kornet och havren skurits, sattes det i skylar.

Under sommaren och hösten samlades mycket löv, som i rätt stor skala användes till utdrygning av det ofta rätt knappa fodret. Fanns det lador i närheten, lades kärvarna in i ladan, sedan de torkat, eljest gjordes lövhässjor i skogen, där de fingo stå, tills de på vintern kördes hem.

Lövhässjorna gjordes på följande sätt ; I två på lämpligt avstånd från varandra stående träd slogs pinnar in, varpå hässjeroar lades som i en vanlig hässja. Kärvarnas grovändar ("stulan") stuckos ihop och hängdes så två och två på roarna. Hässjan täcktes sedan med granris.

s på de stora vitmossefloarna, även den som
er nödår lär den ha använts i bröd. Vitmossa samlades
ars sedan ihop till en stacke. Stacken gjordes som en kätte
mmanbundos med vidjor. I denna kätte trampades
och på vintern när den skulle köras hem, kunde det vara
att sönderdela den till en stor klump ihopfrusna massan. Den
pa och ansågs som ett ypperligt fodertillskott, ty "det blev så
på mjölken", då vitmossa användes.

ck man ej glömma att leta hem "limris" till kvastar och
Vidjorna hade en mångsidig användning efter efter lämplig
sig" behandling. På höstkvällarna togs stora knippen vidjor in;
, barkades och "vridningen" var en konst, som många av
... människor gå bet för. Av vidjorna gjordes bindslen, "besa", för kor
och getter, med vidjor skulle kvastar, vispar och tvagor bindas ihop, ja de
användes även till att binda ihop tjormar till gödselslädar med. Och mera
till för resten. De vidjor som inte genast användes, bundos ihop till
knippen, för att vid behov tas fram för de olika ändamålen.

Under höstslakten var det arbetssamma dagar, men på samma gång
högtidsdagar för en husmor. Det kött som ej saltades ner, röktes i bastu för
att sedan i köket hängas upp för ytterligare torkning. Sådant "spickekött"
och "spickefläk" hängdes sedan upp på störrar upp under härbärgstaket, och
ju flera "kökkvalar" och "fläskvalar" som där voro upphängda, desto
förfögnare ansågs gården vara och desto duktigare dess husmor.

Allt talg togs noggrant tillara för att användas vid ljusstöpningen. Talgljus
gick det mycket åt till gårdens behov, men även kyrkan skulle ha sin andel
därav. En tid före jul kom alltid sexmannen med sin ljuslåda för att samla
julljus till julottan i kyrkan. Ett visst antal sådana skulle lämnas beroende
av gårdens eller torparens storlek.

En stor del av vintern, särskilt kvällarna, användes för tröskning. Det
skedde med slaga, som senare avlöstes av körbulten. Slagan utgjordes av en
omkring 0,5 m. åttkantig björkbit, 7-10 cm i genomskärning. Ofta skulle
bondens slaga vara något större, och var de tre som tröskade, skulle bonden
slå ett slag. medan drängen och gumman (eller vilka de nu kunde vara)
slogo var sitt. Det blev då valstakt. Slagklumpen var i ena änden
med vidja fästad på en 2 m lång käpp, slagskaftet. Slagklumpen skulle ledigt
svänga på slagskaftet. Tidigt på vintermorgonen eller sent på vinterkvällen
kunde man höra slagornas taktfasta dunkande, och takten var nog åtskilligt
säkrare än i vår tids jazzmusik.

Körbulten var en upp till 80 cm grov (stundom grövre) träklabbe, avsmalnande åt ena ändan och cirka 3 m lång. I denna sattes trädubbar, längre åt bultkubbens grövre ända och systematiskt ordnade, så bulten skulle "stöta" lagom. Omkring bulten var en ram, ungefär som på en vanlig åkervält. I logens mitt stod en stolpe fästad, och kring denna kördes bulten runt på den över loggolvet i ring utlagda säden. Skakningen skedde med en trågaffel, tillverkad av en tvågrenad ungbjörk. Detta var den vanliga typen av körbultar, men dylika funnos också gjutna i järn. Enligt Hülpers fanns i Lits prästgård en loge, som var 100 alnar lång. Där fanns en bylik järnbult, som kördes fram och tillbaka i logens längdriktning. Efter tröskningen torkades i bastu den säd, som skulle förmalas. Förmalningen skedde på de s.k. bäckkvarnarna eller "kallkvarnarna", och varje byalag eller del därav hade i regel en dylik till förfogande.

Under de långa mörka vinterkvällarna samlades familjen kring den öppna spisen, när intet annat arbete var för handen. Här sprakade muntert en torrvedsbrasa, som ock fick tjänstgöra som stugans upplysning. Karlarna sjöjdade varjehanda husgerådssaker av trä, och kvinnfolken sutto vid sina kardor, spinnrockar eller vid vävstolen. I fråga om tyg till kläder och garn till strumpor var man självförsörjande. Tyget var hemmavävt vadmal, och när byskräddarn kom, letades de stora packarna fram, och stora som små fingo därav sina särskilda behov i klädesväg tillfredsställda.

Så slutade kanske dagens arbete med att någon av de äldre sjöng en av de gamla vackra folkvisorerna eller berättade en sägen från svunnen tid, ett arv som vi sena tiders barn böra tillvarata och väl förvalta.

Anteckningar för Jämten av E O Jonsson.

Tjänstefolket

löner!

Utöver husbondesfolket och födorådstagare bodde ofta också dräng och piga, samt tillfälligt anställda på gården. Avtalet mellan husbonde och tjänstehjon gick tillbaka på legohjonsstadgan. Angående arbetstider och arbetets omfattning formulerades i stadgan inga andra begränsningar än att arbetets omfattning skulle vara skäligt och att avtalet skulle gälla under en viss tid, vanligen ett år, till den allmänna uppsägelsedagen 24:e oktober.

Formaliteterna vid avtalets ingående bestod i att husbonden gav legohjonet städjepenning, samtidigt som han av denne mottog orlofsedel. Denna orlofsedel innehöll, förutom vitsord om legohjonets duglighet, intyg om att denne sagt upp sig från sin tidigare tjänst.

Genom avtalet förband sig husbonden att, förutom utlovad lön, även hålla hjonet med kost och logi.

Legohjonet behövde emellertid inte alltid bo hos husbonden, utan kunde istället för mat och dryck få kostpenningar. Avtalet kunde också slutas för mycket kortare perioder, någon månad, eller några enstaka dagar. Vid sådana tillfällen var det mer sällan man följde legohjonstadgans alla formaliteter, med överlämnandet av orlofsedel, etc.

För dem som arbetade under en längre period hos samma husbonde hade denne emellertid också skyldighet att ta vård om tjänstehjonet vid sjukdom, och även utbetala avtalad lön (införd med 1734 års lag).

Angående lörens storlek har bestämmelserna kring denna varierat. Under 1700-talet stadgades under en period ett visst maximibelopp, och senare ett bestämt öresbelopp (men dessa bestämmelser slopades med 1833 års legostadga, då lönesättningen blev fri). Lönen utbetalades dock först vid legotidens slut, och otaliga är de romaner där de förvecklingar skildras som kunde uppstå då pigan efter många års tjänst skulle utkräva sin innestående lön.

Legohjonet var i sin tur skyldig att åttlyda husbonden i allt, och till och med tåla olika former av kroppslig bestraffning. (1858 inskränktes emellertid den lagliga rätten att utöva husaga till att endast omfatta pojkar under 18 år och flickor under 16 år.

Under vilka förhållanden tjänstehjon och tillfälligt anställda arbetade på Lillhärddalsgården år 1785 vet vi för närvarande inte, men om förhållandena under 1850-talet berättar Olof Högman.

Vid den tiden hade man alltid en dräng och en piga städslad för hela året. Under andtiderna (slätter, etc) anställdes ytterligare folk tillfälligt.

Lönen utgjordes vid den här tiden av ett bestämt antal klädesplagg per år, samt till jul och påsk en "tint" (ett halvstop) brännvin och en rågbulle. Under 1830-talet uppgick drängens årslön till 20 Rd, pigan till 10 Rd. Till lönen kom också "städseln" (som utbetalades vid anställningen på 5-10 Rd.

Uppgifterna om naturaförmånen varierar dock. Högman anger ett exempel där drängen fick 2 par skor, 2 skjortor, 1 par strumpor, 1 par handskar med vantar (ibland också 1 par damasker och ytterligare något frivilligt).
För en piga gällde då: 2 par skor, 2 skålpund ull till strumpor, 1 kjol samt några alnar vit väv.

De tillfälligt anställda arbetade ofta mot ersättning in natura. De arbetade då ofta med en bonde under en bestämd period, då t ex slåttern skulle utföras. Om då vädret blev dåligt uppstod emellertid genast problem: Skulle arbetet ändå utföras, trots att det riskerade att ej kunna göras fullgott. Eller skulle hela tids-schemat förskjutas, så att nästa bonde fick vänta? Sådant gav givetvis upphov till diskussioner, men ofta försökte man lösa den uppkomna situationen i samförstånd.

Att dramatisera:

Drängar och pigor anställdes inte bara i direkt anslutning till den allmänna uppsägelsen 24:e oktober, när som helst under året kunde det givetvis bli aktuellt att anställa någon.

En sådan scen, där orlofssedeln överlämnas, lön och förmåner diskuteras, är givetvis tacksam att spela upp. Likaså kan även avtalen vid de tillfälliga anställningarna, eller diskussionerna i händelse av dåligt väder utgöra underlag för en tablå.

Tjänstefolket

löner!

Utöver husbondesfolket och födorådstagare bodde ofta också dräng och piga, samt tillfälligt anställda på gården. Avtalet mellan husbonde och tjänstehjon gick tillbaka på legohjonsstadgan. Angående arbetstider och arbetets omfattning formulerades i stadgan inga andra begränsningar än att arbetets omfattning skulle vara skäligt och att avtalet skulle gälla under en viss tid, vanligen ett år, till den allmänna uppsägelsedagen 24:e oktober.

Formaliteterna vid avtalets ingående bestod i att husbonden gav legohjonet städjepenning, samtidigt som han av denne mottog orlofssedel. Denna orlofssedel innehöll, förutom vitsord om legohjonets duglighet, intyg om att denne sagt upp sig från sin tidigare tjänst.

Genom avtalet förband sig husbonden att, förutom utlovad lön, även hålla hjonet med kost och logi.

Legohjonet behövde emellertid inte alltid bo hos husbonden, utan kunde istället för mat och dryck få kostpenningar. Avtalet kunde också slutas för mycket kortare perioder, någon månad, eller några enstaka dagar. Vid sådana tillfällen var det mer sällan man följde legohjonstadgans alla formaliteter, med överlämnandet av orlofssedel, etc.

För dem som arbetade under en längre period hos samma husbonde hade denne emellertid också skyldighet att ta vård om tjänstehjonet vid sjukdom, och även utbetala avtalad lön (införd med 1734 års lag).

Angående lörens storlek har bestämmelserna kring denna varierat. Under 1700-talet stadgades under en period ett visst maximibelopp, och senare ett bestämt öresbelopp (men dessa bestämmelser slopades med 1833 års legostadga, då lönesättningen blev fri). Lönen utbetalades dock först vid legotidens slut, och otaliga är de romaner där de förvecklingar skildras som kunde uppstå då pigan efter många års tjänst skulle utkräva sin innestående lön.

Legohjonet var i sin tur skyldig att åtlyda husbonden i allt, och till och med tåla olika former av kroppslig bestraffning. (1858 inskränktes emellertid den lagliga rätten att utöva husaga till att endast omfatta pojkar under 18 år och flickor under 16 år.

Under vilka förhållanden tjänstehjon och tillfälligt anställda arbetade på Lillhärdaalsgården år 1785 vet vi för närvarande inte, men om förhållandena under 1850-talet berättar Olof Högman.

Vid den tiden hade man alltid en dräng och en piga städslad för hela året. Under andtiderna (slätter, etc) anställdes ytterligare folk tillfälligt.

Lönen utgjordes vid den här tiden av ett bestämt antal klädesplagg per år, samt till jul och påsk en "tint" (ett halvstop) brännvin och en rågbulle. Under 1830-talet uppgick drängens årslön till 20 Rd, pigan till 10 Rd. Till lönen kom också "städseln" (som utbetalades vid anställningen på 5-10 Rd.

Uppgifterna om naturaförmånen varierar dock. Högman anger ett exempel där drängen fick 2 par skor, 2 skjortor, 1 par strumpor, 1 par handskar med vantar (ibland också 1 par damasker och ytterligare något frivilligt).
För en piga gällde då: 2 par skor, 2 skålpund ull till strumpor, 1 kjol samt några alnar vit väv.

De tillfälligt anställda arbetade ofta mot ersättning in natura. De arbetade då ofta med en bonde under en bestämd period, då t ex slåttern skulle utföras. Om då vädret blev dåligt uppstod emellertid genast problem: Skulle arbetet ändå utföras, trots att det riskerade att ej kunna göras fullgott. Eller skulle hela tids-schemat förskjutas, så att nästa bonde fick vänta? Sådant gav givetvis upphov till diskussioner, men ofta försökte man lösa den uppkomna situationen i samförstånd.

Att dramatisera:

Drängar och pigor anställdes inte bara i direkt anslutning till den allmänna uppsägelsen 24:e oktober, när som helst under året kunde det givetvis bli aktuellt att anställa någon.

En sådan scen, där orlofssedeln överlämnas, lön och förmåner diskuteras, är givetvis tacksam att spela upp. Likaså kan även avtalen vid de tillfälliga anställningarna, eller diskussionerna i händelse av dåligt väder utgöra underlag för en tablå.

SMITTKOPPOR/VACCINATIONEN

Smittkopporna anses vara 1700-talets farsot. Enbart i Europa beräknas 60 miljoner människor ha dött. Även i Sverige var sjukdomens utbredning stor, nästan alla barn smittades och vart tredje dog. Att barn drabbades av smittkopporna var så vanligt, att man i det närmaste såg det som oundvikligt. En av orsakerna till att folkökningen avstannade under 1700-talet, trots stigande födelsetal var smittkopporna.

Smittkoppornas ursprung är dunkelt. I Indien har den existerat sedan urminnes tider. Men den kom till Europa först långt efter romarrikets fall. De förbättrade kommunikationerna hade förkortat restiderna avsevärt och därmed ökat rörligheten mellan länder och kontinenter. På så sätt lyckades smittan ta sig till Europa.

Det var en plågsam sjukdom. Den svenske läkaren Munch af Rosenschiöld ger en målande skildring av sjukdomens förlopp;

Det stora elände, som människan får lida av många och elakartade koppor, kan ej beskrivas med ord utan blott ses i naturen, eller rättare blott kännas av den som har dem. Hela kroppen från huvud till fötter är betäckt med otaliga sammanflytande koppor, som bränner som eld. Ansiktet är fasligen uppsvullet och vanställt, ögonen är berövade ljuset, näsan luften. Det tillsvullnade, rosslande svalget törstar efter vatten, men kan ej svälja ner det. Lungorna andas en ruttan stank. Ur ögonen flyter tårar och var, ur munnen beständigt en skarp saliv, ur tarmarna ruttna ekskrementer, ofta blandade med blod och var. Även med urinen går ofta bort blod och var. Hela kroppen är en böld. Den sjuke tål ej att röras vid, och själv kan han ej röra sig. Han ligger kvidande på ett ställe. Sömnen flyr hans läger, hans utsägliga plågor och kval störta honom i vanmakt och slummer, och även i slumret darrar hans senor, och tänderna gnisslar. En brun skorpa betäcker slutligen hela kroppen och ansiktet, och ur remnor framträder ett stinkande, ruttet var, som ofta uppräter köttet ända in till benen. Man ser inte mer en människa i den sjuke - och mor och far, och bror och syster och alla som är omkring den sjuke, ber till Gud att han dock efter så många kvalfyllda dagar och nätter måtte sluta den sjukens förskräckliga jämmer och plågor. Men inte alltid är den sjuke så lycklig att få sitt lidande slutat med döden. Ofta får han leva berövad de förmågor som naturen ämnat honom för att njuta livet.

Sjukdomen är oerhört smittsam. Virusets giftighet varar i flera år och klarar både torka och köld. Inkubationstiden är knappt två veckor. Den smittade insjuknar hastigt med hög feber, frossa, huvudvärk och smärtor i ryggen. Efter några dagar uppstår utslag i form av små röda fläckar som utvecklas till vätskefyllda blåsor. Först kommer de i pannan och ansiktet, sen på bröstet, armarna och benen. Blåsorna växer snabbt, torkar in och stöts bort

efter ett par veckor. Det stoft som bildas då kopporna stöts bort är enormt smittsamt. Smittämnet flyger i luften, och kan färdas långa vägar.

Den farligaste vägen att bli smittad var genom luftvägarna. Då kopporna blev så stora och så många att de flöt samman och började blöda kunde de leda till döden. I de svåraste fallen fick man kopporna invärtes med blödningar i slemhinnor eller under huden. De gav svarta fläckar på huden och kallades följaktligen svarta kopporna och ledde i de flesta fall till en snabb död. En komplikation, förutom ett koppärligt yttre, var blindhet.

I Fjärran Östern kände man till att om man smittades genom ett sår på huden, blev sjukdomsförloppet lindrigare, och man fick inte heller de ärr som annars vanställde huden. Dessutom fick man efter tillfrisknandet livslång immunitet. Befolkningen använde sig av denna kunskap för att skydda sig mot smittkoppor, långt innan man kände till den i Europa. Metoden kallas för inokulation eller variolation och är en föregångare till vår vaccination. Tyvärr drabbades ofta den ympades omgivning hårt, eftersom man inte visste att smittämnet spreds. Koppymningen var inte helt riskfri. Reaktionen kunde bli ovanligt kraftig och det fanns de som avled efter en behandling. För att utrota sjukdomen krävdes allmän skyddsympning.

Karl XII:s livläkare Samuel Skragge fick höra talas om metoden under sin vistelse i Turkiet. Han lät den grekiske läkaren Emanuel Timonius skriva ner vad han visste om den 1713. Ett exemplar skickades till den svenske kungen, vilken befann sig i Bender. Timonius rapport publicerades bl a i *Philosophical Transactions* 1714. Men ingen av de läkare som kom i kontakt med rapporten, inspirerades att pröva metoden. Den som egentligen introducerade koppymningen i Europa var att hustrun till den brittiske ambassdören i Konstantinopel, Lady Mary Wortley Montagu. Hon lät skyddsympa sin son år 1718. Några år senare ympades även hennes dotter i närvaro av framstående läkare i England. På så sätt spreds nyheten. Den engelska kungafamiljen lät skyddsympa sig 1721. En koppymningsanstalt upprättades i Stockholm 1766. Den fanns kvar ända till 1801. Först på 1800-talet började dödskurvan sjunka till följd av vaccinet.

Den engelske landsortsläkaren Edward Jenner upptäckte på 1790-talet att mjölkerskor fick smittkoppor i en mycket lindrigare form, eller inte blev sjuka alls. Samtidigt noterade han att nötkreatur kunde få koppor som liknade de som drabbade människor. Han hade en teori om att kokoppor kunde ge immunitet mot smitta. År 1796 tog Jenner var från en kokoppssmittad flicka. Av detta tillverkade han ett vaccin som han överförde på en åttaårig pojke. Detta skedde den 14/5 1796 och var världens första vaccinering (vacca = ko [latin]). Sex veckor senare injicerade Jenner högaktivt smittkoppsvirus hos

pojken. Han blev varken sjuk eller fick några symptom, utan visade sig vara immun mot den fruktade sjukdomen.

Jenner fick kritik. Den gick i stort sett ut på att farsoter som smittkoppor var guds sätt att hindra överbefolkning och hungersnöd å jorden. En del ansåg också att kokoppsvaccin kunde leda till svåra sjukdomar av "djurisk karaktär" hos barn.

Den tidigare nämnde Munck af Rosenschiöld introducerade vaccinationen i Sverige 1801. På ett år vaccinerade han ca 2000 personer. År 1816 infördes i Sverige som första land i världen obligatorisk vaccinering av barn under 2 år. Men det var svårt att få fram ympämne, och tillräckligt många vaccinatörer. Då inte läkarna han med alla, fick man ta präster, prästfruar, klockare och barnmorskor till hjälp. Dessa reste omkring och vaccinerade barn "så långt som fördomarna hos allmogen tillåtit". Bl a var den unge kirurgistuderande, och senare Jämtlands förste provinsialläkare, Per Rissler, ivrigt verksam. I Brunflo socken anlätades 1807 organisten Malmström från Offerdal för vaccinering eller koppypmpning, eftersom hans skicklighet i denna del var känd.

Den första koppypmpningen i större skala inom provinsen vidtogs 1768-1769 av lektorn i Härnösand, dr Nils Åmann. Hans resa föregicks av propaganda av präster och kronobetjante. Det var dessa samt övriga ståndspersoner som för att vara ett gott föredöme, först lät ympa sina barn. Efter en epidemi 1774 drog regementsfältskären Eggert Lundström ut på en koppypmpningsresa. Sedan var länet förskonat från smittkoppor i flera år, och befolkningen slarva med att skyddsympa sina barn. Så när det vid sekelskiftet härjade en ny epidemi ledde det till att dödstalet blev stort bland allmogen.

Dessutom upptäckte man att vaccination endast gav skydd en begränsad tid, i motsats till inokulation med "äkta" smittkoppsvirus, som gav livslång immunitet. Därför kom det i Sverige år 1839 en lag om återkommande vaccination.

(uppgifterna är hämtade ur Christer Nilsson, Folkets farsoter och kungars krämpor, Bernt Tallrud, Farsoter genom tiderna, Matts Bergmark, Från pest till polio, Jämtlands&Härjedalens historia, del 4, samt Sockenstämmoprotokoll, Brunflo församling, serie KI)